

Beschouwingen bij de criminele vonnissen
van de schepenbank
van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795¹

door

J. VAN HAASTERT

1. *Het rechtsprekend college.*

In de Middeleeuwen bestond de Bredase schepenbank uit 7 schepenen, doch sinds „den tienden van Lentemaandt 1554 uijt den President en agt Schepenen”.² Zij moesten „van echten bedde” zijn, geboren Brabanders en poorters van de stad.³ Nadat Breda op 10 oktober 1637 door prins Frederik Hendrik was heroverd werd op die dag de wet verzet.⁴ Aan de schepenbank was een griffier toegevoegd „met macht, om alles te doen en te passeren, wat er van en omtrent die Vergadering zoude verzogt worden en voorvallen”.⁵

De schepenen werden jaarlijks benoemd door de Heer, wat in de praktijk dikwijls leidde tot continuatie van het merendeel der zittende functionarissen.⁶ De werkwijze der schepenbank werd eerst vastgelegd in 1554, toen prins Willem na overleg met het stadsbestuur, een ordonantie daarover uitvaardigde. Hierin werd onder meer bepaald, dat de schepenen iedere werkdag 's morgens gedurende drie uren op het stadhuis aanwezig moesten zijn.⁷

Tot het rechtsgebied van de schepenbank van Breda behoorden de stad en de Baronie. Roosendaal en Oosterhout namen een speciale positie in daar zij een eigen schepenbank met criminele jurisdictie hadden. Misdadigers, die in deze vrijheden werden gearresteerd, werden ook aldaar berecht.

Tot in de 16e eeuw was van vonnissen van de Bredase schepenbank beroep mogelijk op de Raad van Brabant te Brussel. In 1554 werd echter bepaald, dat hiervan slechts reformatie bij genoemde Raad mogelijk was.^{7a}

Tijdens de Republiek was reformatie van de uitspraken van de sche-

penbank mogelijk bij de in 1591 in 's-Gravenhage gevestigde Raad en Leenhof van Brabant, „uijngenomen van vonnissen in halsstraffelijcke zaacken gewezen, waar van geen beroep nog hervorming valt”.⁸ Dit laatste was gebaseerd op de algemeen geldende regel „confessus non appellat”⁹ waarover meer in het stuk over de tortuur. Toch blijkt nog uit één vonnis, zij het slechts zijdelings, van een beroep op de Raad van Brabant. Hierin wordt naar een vonnis van dit college verwezen.¹⁰

In Breda werd recht gesproken in naam van de Prins van Oranje.¹¹ Uit de vonnissen blijkt echter slechts vanaf 1 februari 1788, dus na de restauratie van Willem V in al zijn stadhouderlijke waardigheden, tot en met het laatste vonnis onder het Ancien Régime van 27 juni 1794.¹²

De vele processuele handelingen die in criminele zaken verricht moesten worden vonden niet plaats in aanwezigheid van alle rechters, maar ten overstaan van enkele commissarissen, door het college gecommitteerd om namens hen bepaalde zaken af te handelen.¹³

Voor gedingen met betrekking tot de algemene middelen trad de schepenbank op als gedelegeerde van de Raad van State.¹⁴

Vanaf het vonnis van 25 november 1761 zijn de afschriften in het Register ondertekend door schepenen en de griffier. Hoewel dit niet altijd door alle schepenen geschiedde zijn het er toch nooit minder dan zeven.¹⁵

De schepenbank was geen college van professionele juristen. In bepaalde gevallen werd dan ook het advies ingewonnen van neutrale rechtsgeleerden, een gebruikelijke procedure in die tijd. Wat het aantal juristen in de schepenbank betreft kan globaal gesteld worden, dat

- a) dit in de 18e eeuw groter was dan in de 17e eeuw;
- b) er in de jaren 1653, 1654, 1657, 1658 en 1682 geen jurist zitting had;
- c) in 97 van de onderzochte 170 zittingsjaren de president geen jurist was, terwijl hij het toch was die in halsrechtelijke zaken als eerste zijn stem moest uitbrengen,¹⁶ met alle consequenties van dien;
- d) het maximum aantal juristen nooit hoger is geweest dan vijf in een jaar, hetwelk met uitzondering van het jaar 1770, het geval is geweest in de jaren 1762 tot en met 1778.

2. *Drossaard en schout.*

Het aanhangig maken van strafzaken behoorde tot de competentie van de drossaard „der Stadt en Lande van Breda”. Hij werd aangesteld door de Heer van Breda en „verbeelde in alle voorvallen den persoon van den Heer”.¹⁷ Voor ons onderwerp is het van belang, dat hij ingevolge zijn instructie, oorspronkelijk 19 februari 1594 onder prins Maurits opgesteld, onder meer belast was met het „beschutten en bevrijden van alle fortsen, geweld en overdaat, concussien, vexatien, dreijgementen en uijtteeringen”.¹⁸ Hij moest de „wegen veijlig houde van straatschenders, knevelaers, moeskoppers, vreemde spekboeven, en van alderhande misdadigen”.¹⁹ Te dien einde moest hij zowel binnen de stad als ten plattelande misdadigers „aantasten, vangen, doen vangen en doen punieren ende straffen”.²⁰ Van de uit 33 artikelen bestaande instructie is voor wat betreft de procesgang in criminalibus verder nog van belang, dat hij ingevolge art. 6, al dan niet in aanwezigheid van schepenen van de stad Breda of van de dorpen ten plattelande, alle informatie mocht inwinnen en maatregelen mocht treffen, die hij noodzakelijk vond. Art. 7 bepaalde, dat alle gevangenen met uitzondering van hen die onder de jurisdictie van Oosterhout en Roosendaal gearresteerd waren,²¹ binnen de stad Breda gebracht moesten worden, alwaar de aanklacht binnen drie dagen uitgebracht moest worden „naa den styl ende instructie in criminele saecken geuseert ende geobserveert”.

De schout werd eveneens aangesteld door de Heer en had, tegelijk met de drossaard, van prins Maurits zijn instructie gekregen. Hij was „eijgentlijck maander van alle schepenen vonnissen en tichter van alle halsstraffelijcke zaecken” en hij moest de drossaard „bijstaen en behulpich wesen, wanneer dese ter executie stelt vonnissen in criminele saecken”.²²

Nadat de stad in 1637 door prins Frederik Hendrik op de Spanjaarden was heroverd werden de „drossaert ende schouteth ampten” in één persoon verenigd tot het verrichten van de werkzaamheden, die min of meer vergeleken kunnen worden met die van de hedendaagse officier van justitie en commissaris van politie.

In het door ons behandelde tijdperk hebben vele bekende en voor-

aanstaande personen het ambt van drossaard en schout in de heerlijkheid van de Prinsen van Oranje vervuld. De beroemdste was wel Hans Willem Bentinck, de boezemvriend van de stadhouder-koning. Voor wie de levensloop van de beide mannen kent zal het duidelijk zijn, dat Bentinck persoonlijk niet veel tijd besteed kan hebben aan het verrichten van de aan deze functie verbonden werkzaamheden, weshalve hij deze - als overigens ook bij vele van zijn voorgangers gebruikelijk - door een stadhouder liet waarnemen.

In de vonnissen trad de drossaard op als „aanlegger”, welke benaming in het begin van de 18e eeuw successievelijk veranderde in „eijsscher”. De rechtsbasis waarop hij vervolgde werd aangeduid met „nomine officii”, hetgeen eveneens in het begin van de 18e eeuw veranderde in „ratione officii”.²³

Uit de vonnissen blijkt, dat niet noodzakelijkerwijs uitsluitend alleen de drossaard in boetstraffelijke zaken als aanklager moest optreden. In de 17e eeuw komen een achttal vonnissen voor, waarbij sprake is van een private aanklager, waar de drossaard of zijn stadhouder uit hoofde van hun functie aan werden toegevoegd.²⁴

Composeren was het aangaan van een schikking in strafzaken, waarbij de dader zijn schuld afkocht door aan de gelaedeerde of diens familie (later ook aan de drossaard) een geldsom te betalen. Waar het meestal om, voor die tijd, belangrijke bedragen ging, stond deze schikking slechts open voor de financieel draagkrachtigen.

De compositie was een recht, dat toekwam aan een ambtenaar, die tot het instellen van een strafrechtelijke actie bevoegd was. Zij bepaalde zich echter niet alleen tot de vergoeding der geleden schade, doch had daarnaast ten doel de rechtsschennis te herstellen.²⁵

In de instructie van de drossaard hadden drie artikelen hierop betrekking. In art. 12 stond, dat composeren en ontslaan van rechtsvervolging alleen in overleg tussen drossaard en schout mocht gebeuren, een bepaling, die ná 1637 geen zin meer had, daar beide ambten in dat jaar in één persoon verenigd werden. Art. 15 bepaalde, dat de composities gemaakt moesten worden overeenkomstig de kwaliteit en de omstandigheden waaronder de misdaad had plaats gevonden, en niet naar de kwaliteit en de bezittingen van de delinquent. Verder vermeldde art.

18, dat de drossaard geen compositie zou maken noch remissie²⁶ geven ingeval van moorden, brandstichten, „vrouwenkrachten”, samenzweringen, commotiën (rellen), seditiën (opstand, muiterij), doodslag e.d.²⁷

3. *De delinquent.*

De arm der criminele justitie rustte met uitzondering van enkele min of meer gegoede personen, uitsluitend en onmeedogend op de geringe en de schamele. Illustratief in deze is dan ook wel, dat slechts van 13½% van de verdachten óf het beroep wordt vermeld, óf het feit, dat zij burgers waren van Breda. Bij landlopers en bedelaars werd zulks kennelijk niet noodzakelijk geacht, zelfs niet indien zij in betere tijden wellicht ooit werk hadden verricht. Hier kwam bij, dat er voor hen die eenmaal wegens een misdaad verbannen waren niet zo heel veel anders over bleef dan, van huis en hof verdreven, elders te gaan zwerven en al bedelend en stelend in hun onderhoud te voorzien. De beter gesitueerden konden de zaak met de drossaard afmaken, als de zaak maar enigszins composibel was.

De gegevens over de delinquent zijn in de 17e-eeuwse vonnissen uiterst summier. Een hoogst enkele keer wordt de leeftijd vermeld, terwijl de geboorte- of woonplaats ook zelden wordt genoemd. Gegeven het milieu waar de misdadigers uit voortkwamen, het feit, dat zij eenmaal tot misdaad vervallen door ban tot zwerven gedwongen waren en door brandmerken e.d. in hun uiterlijk letterlijk als misdadigers bestempeld werden, spreekt het wel vanzelf, dat er zich onder hen een groot aantal recidivisten bevonden moet hebben. In de vonnissen wordt de recidive slechts in een kleine 13% van de zaken vermeld, een percentage waarvan betwijfeld kan worden of het representatief voor de werkelijkheid is geweest. Enerzijds kan dit verklaard worden door het feit, dat vóór 1660 in geen enkel vonnis van een recidivist melding wordt gemaakt, anderzijds dat de delinquent met zijn verleden niet te koop liep gezien de geldende zwaardere straffen voor de in herhaling vervallen misdadiger.

Er waren drie mogelijkheden²⁸ om te weten te komen of men al dan niet met een recidivist te maken had: de vrijwillige bekentenis, de be-

kentenis onder tortuur en het onderzoek van de gedetineerde aan den lijve om na te gaan of deze reeds eerder geseld of gebrandmerkt was.²⁹

Uit de vonnissen blijkt, dat het aantal mannelijke delinquenten drie maal zo groot was als de vrouwelijke. Dit kan verklaard worden uit de afhankelijke positie van de laatste en haar meer teruggetrokken levenswijze, in die dagen kenmerkend voor de sociale positie van de vrouw. De gegevens voor wat de leeftijd betreft zijn te onvolledig om een conclusie te rechtvaardigen.

De rechtspositie van de delinquent zal uitvoerig behandeld worden bij het beschrijven van de procedure en het vonnis. In grove trekken kwam het er op neer, dat wanneer de delinquent op heter daad werd betrapt, mocht worden overgegaan tot onmiddellijke apprehensie of gevangenzetting. Enige rechterlijke tussenkomst was daarbij niet noodzakelijk. Indien de dader niet op heter daad betrapt was, was zijn aanhouding zonder voorafgaande informatiën en zonder rechterlijke beschikking slechts bij uitzondering toegelaten, bijv. bij vagebonden en landlopers.³⁰

Als men de herkomst der delinquenten analyseert blijkt de misdaad overwegend een regionale aangelegenheid: de helft van de delinquenten kwam uit de Baronie en voor 20% uit de vroegere Zuidelijke Nederlanden. De percentages voor de periode 1626 - 1795 komen praktisch overeen met die uit de 18e eeuw alleen. Waar van dat laatste tijdperk van ruim 83% van de delinquenten de herkomst bekend is, mogen de cijfers als redelijk betrouwbaar voor de bestaande toestand beschouwd worden.

In de eerste helft van de 18e eeuw werden in de Zuidelijke Nederlanden en gedeeltelijk op het grondgebied van de Republiek twee successieoorlogen uitgevochten. Dat betekende de inzet van vreemde troepen met alle consequenties van dien (bendewezen). Het valt dan op, dat er betrekkelijk weinig buitenlanders terecht zijn.

Van de delinquenten uit de Baronie was ruim een derde geboortig van of woonachtig in het toenmalige Breda. Indien wij de cijfers nemen van het huidige Breda komen wij op rond 50%.

	Herkomst van delinquenten	
	1626 - 1700	1701 - 1795
Baronie incl. Breda	73	254
Overig Nederland	26	102
Zuidelijke Nederlanden	45	92
Duitsland	3	31
Engeland	2	3
Frankrijk	1	14
Italië	—	1
Luxemburg	—	2
Tsjecho-Slowakije	—	2
Zwitserland	1	1
Totaal	151	502

Het beroep werd slechts in ruim 13% van de zaken vermeld. Hierbij mag worden aangenomen, dat in de andere gevallen het beroep niet bekend was resp. de delinquent geen beroep had, zoals landlopers en bedelaars, of dat de autoriteiten het, gezien de maatschappelijke positie van de delinquent, niet de moeite waard vonden het beroep te vermelden. Waar het aantal notabelen, en daardoor wellicht beter gesitueerden, onder hen waarvan het beroep wél werd vermeld zeer gering is, wijst dit ons inziens op de omvang, die het composeren had. Velen van deze tot de middenklasse behorende delinquenten hadden zich bovendien schuldig gemaakt aan misdaden, die niet-composibel waren, zoals moord en doodslag, vrouwenkracht, e.d. Dit alles betekent, dat de misdaad, zoals deze uit de vonnissen tot ons komt, hoofdzakelijk betrekking heeft op de onderste lagen van de bevolking zonder dat er ook maar iets te zeggen valt van het aandeel van deze groepen in de totale criminaliteit.

Jeugdcriminaliteit.

Voor de behandelde periode gold, dat iemand bij het bereiken van de 25-jarige leeftijd meerderjarig werd. Daar stond tegenover, dat men gezien het bepaalde in het plakkaat van 9 oktober 1723 toch wel van mening was, dat een 16-jarige als volwassen-in-de-misdaad beschouwd kon worden.

jaar vonnis	naam	leeftijd	straffen
1651	Herman	15	alle drie aan de kaak gesteld, geseseld, en voor eeuwig gebannen.
	Jaecq	14	
	Peeter	12	
1696	*Catharina	16	geseseld, gebrandmerkt, voor eeuwig gebannen.
	Jenneken	20	geseseld en voor 50 jaar gebannen.
	Barbel	20	tepronkgesteld en voor 50 jaar gebannen.
1697	Jacobus	15	gewurd.
1698	*Lijsbeth	20	gewurd.
	Lenaert	17	gehangen.
1699	Adriaen	15/16	geseseld en voor eeuwig gebannen.
1699	Jacobus	17	geseseld, gebrandmerkt en voor eeuwig gebannen.
1702	Maria	13/14	geseseld en voor eeuwig gebannen.
1703	Jan	20	geseseld, gebrandmerkt en 30 jaar ban.
1705	*Merten	16	gehangen.
1705	Adriaen	18	gehangen.
	*Adriaen	17/18	gehangen.
1718	Joris	15	geseseld en 12 jaar ban.
1720	Jacobus	13	6 jaar tuchthuis; na 6 jaar als recidivist geseseld
1726	*Jacobus	20	en 25 jaar tuchthuis.
1721	Dirk	17	geseseld en 30 jaar ban.
1735	Willem	16	5 jaar tuchthuis.
	Adriaen	17	1 jaar tuchthuis.
1737	Matthijs	19	6 jaar tuchthuis.
1738	Pieter	19	geseseld, gebrandmerkt en 40 jaar tuchthuis.
1740	Mary	20	geseseld, 10 jaar tuchthuis en eeuwige ban.
1740	Johanna	17	geseseld, 25 jaar tuchthuis en eeuwige ban.
1745	Catharina	15	geseseld en 25 jaar tuchthuis.
1767	*Johanna	19	van geseling gegratieerd, 6 jaar tuchthuis.
1780	Marijnis	15	2 jaar tuchthuis.
1781	Pietronella	18	6 jaar tuchthuis en eeuwige ban.
1784	Willem	17	20 jaar tuchthuis.
1786	Adrianus	20	4 jaar tuchthuis.
	Clasina	18	14 dagen water en brood.
	Hendrik	12	niet vermeld.
1788	Margaretha	19	geseseld, 25 jaar tuchthuis en eeuwige ban.
1788	*Jacobus	19	2 jaar tuchthuis en eeuwige ban.

* = recidivist

Indien wij de jeugdige personen, die lid waren van een bende of tot de zigeuners behoorden, buiten beschouwing laten, komen wij, voor zover dit althans in de vonnissen wordt vermeld, aan 35 delinquenten van 20 jaar of jonger.³¹ Waar een korte beschrijving een beter inzicht geeft in de materie dan alleen maar cijfermateriaal hebben wij naast vorenstaand overzicht enkele vonnissen in het kort samengevat. Hieruit blijkt onder meer, dat men in het geval van de kinderen Gerritsen de 12-jarige Hendrik niet straft. Het is mogelijk dat dit verband houdt met het feit, dat volgens de in de Middeleeuwen geldende Salische wetgeving³² kinderen beneden die leeftijd niet strafbaar waren.

Lijsbeth en Lenaert.

De reeds in Brabant geselde Lijsbeth Jansen, geboren in Zonhoven en 20 jaar oud, en de 17-jarige in „Abbeek” tussen Leuven en Tienen geboren Lenaert Peeters, werd ten laste gelegd, dat zij zich niet hadden ontzien om met andere gauwdieven en vagebonden „veele dieverijen ende huijsbraecken” te plegen en wel Lijsbeth zevenmaal en Lenaert vijfmaal. Ingevolge de bepalingen van het plakkaat van 20 oktober 1693 hadden zij lijf en goed ten behoeve van de Heer verbeurd en bij vonnis van 9 mei 1698 werd Lijsbeth veroordeeld om aan een paal te worden gewurgd, waarna haar dode lichaam op een rad gelegd zou worden, terwijl Lenaert werd opgehangen. De vonnissen werden dezelfde dag geëxecuteerd.³³

Dirk.

Dirk Menoretij zette, als zo velen vóór en ná hem, zijn eerste schreden op het pad van de misdaad onder de bekwame en vertrouwde leiding van zijn moeder, Catharina Smits. Samen maakten zij zich schuldig aan een indrukwekkende lijst van diefstallen met braak, daarbij niet op standsverschillen lettende, want zowel de substituut-griffier Johan Hijnsbergen en schep en Snellen als winkeliers op de Haagdijk, de Havermarkt en de Grote Markt behoorden tot hun slachtoffers. Dirk was daarnaast een uiterst bekwame ladenlichter, zoals „suijkerbacker” de

Vroom, „toebackvercooper” Brocx, horlogemaker Croije en de meesterbroodmaker Nicolaas de Vroom tot hun schade konden getuigen. De schepenen waren dan ook van mening, dat men hier te doen had met iemand, die met zijn „seventien jaeren van der jeugt aff aan een deugniet is geweest, ende sig tot quaet doen heeft overgegeven en daer over door de geheele stadt ook befaamt is geweest”. Dienovereenkomstig werd hij veroordeeld geseseld te worden, welk vonnis op 13 mei 1721 werd executeerd, waarna hij voor 30 jaar uit Stad en Baronie werd verbannen. Moeder Catharina werd op dezelfde dag als haar zoon geseseld en gebrandmerkt en daarna voor 50 jaar verbannen. Zijn vader Nicolaes, die zich de aan duidelijkheid niets te wensen overlatende bijnaam van „Claes den hoerenweerd” had weten te verwerven, was heling ten laste gelegd. Als iedere goede heler wist hij van de prins geen kwaad (en dat in Breda!), de rechters wilden ook wel eens een keer een heler geloven, weshalve hij geabsolveerd werd.³⁴

De kinderen Gerritsen.

De 45-jarige Elisabeth Rutten, huisvrouw van Nicolaas Gerritsen ging haar kinderen voor in het bedrijven van „verscheijde en menigvuldige kleine dieverijen in winkels binnen dese stad”. Het waren de 20-jarige Adrianus, de 18-jarige Clasina en de pas 12 jaar oude Hendrik, allen te Breda geboren en woonachtig. Bij vonnis van 6 november 1786 kregen moeder en Adrianus respectievelijk 8 en 4 jaar tuchthuis, Clasina werd veroordeeld tot veertien dagen water en brood, uit te zitten op de gevangentoren, terwijl de kleine Hendrik verder niet werd vermeld.³⁵

De zigeuners.

Tegen de zigeuners, van oudsher hier te lande „heijdens ofte aegyptenaren” genoemd, werden slechts vijftien vonnissen geveld. Hun geschiedenis is door Van Kappen geschreven,³⁶ zodat wij er hier niet verder op in willen gaan en volstaan met de beschrijving van de beruchte zaak van de moorden bij de molen van Kalslagen, voor zover het Bredase vonnis hier inlichtingen over geeft.³⁷

Op 25 juni 1726 werd het vonnis geveld over de 30-jarige in Delft geboren Maria Hille, bijgenaamd Wielke of Schele Griet. Zij had „buiten pijn en banden” vrijwillig bekend, dat zij van jongs af aan tot een bende zigeuners had behoord en al vagebonderend en landlopend door stelen en bedelen aan de kost was gekomen. Tot haar slachtoffers, uiteraard beroofd en bestolen in vereniging met andere bendeleden, behoorden de pastoor van Zoetermeer, burgemeester De Raat van Velsersduin, een turfboer binnen Capelle omtrent Gouda, waar maar liefst vierhonderd gulden werd buitgemaakt, een tuinman in Koog aan de Zaan, terwijl zij zich verder nog aan diefstallen buiten Alkmaar en Monster schuldig had gemaakt. In februari 1725 werd besloten om met een grote bende zigeuners de molen van Kalslagen te beroven. Maria werd eerst uitgestuurd om te onderzoeken of er geen vreemd volk op de molen was en zulks kennelijk niet het geval zijnde ging men de volgende nacht tot de aanval over. Terwijl Maria op „schiltwagt” stond hebben haar „complicen op een abominale wijze den molenaar vermoort, ende desselfs huisvrouw, de clijne kinderen tegen de grond gesmeten, ende de bedden op het vier geworpen en verbrant ende voorts allent gelt en goet geplondert”. Dit alles en bovendien nog suspect met haar medeplichtigen veel meer dieverijen en onbeschaamdheden op het platteland bedreven te hebben was voldoende om Maria overeenkomstig de plakkaaten van 31 januari 1695 en 6 januari 1707 te veroordelen, dat zij „anderen ten exempel en afschrick door den scherpregter aan een paal gewurgt (zou worden) soodanig dat de doot daaraan compt te volgen, en daarna haar lichaam ten thoon op een radt gelegd”.

Het bendewezen.

In het gebied van de Baronie van Breda opereerden in de 18e eeuw diverse benden. Waar Van den Eerenbeemt hierover het nodige geschreven heeft gaan wij ook op dit onderwerp niet verder in.³⁸ Ook hier willen wij volstaan met het vertellen van de geschiedenis van enkele benden aan de hand van de Bredase vonnissen.

De bende van Merten en Jacob.

Voor zover bekend is de 21e december 1668 de dag geweest waarop in Breda het grootste aantal misdadigers in één keer werd opgehangen, namelijk de zes gearresteerde leden van een bende, die werd aangevoerd door Merten Hijssels van Antwerpen en Jacob Jacobsen, alias Broer. Verder werden die dag opgehangen Jacob van Warneston, Adriaen Jansen, Joost Bartels van Kiel en Peeter Jansen, oftewel Peeter Lambrechts. Een ander bendelid, Peeter van Meerl, was reeds eerder onder Kalmthout door de bevolking doodgeslagen. Deze Peeter, alsmede Merten en Jacob, hadden zich reeds jarenlang schuldig gemaakt aan vagebonderen tot zij eindelijk door de soldaten van de rode roede (gerechtsdienaren) naar Breda werden opgebracht. „Op veele uijtterlijcke teecken en van berouw en hooge beloften van beternisse” werden zij echter weer vrijgelaten waarna zij in de compagnie van de commandeur van Breda in militaire dienst werden genomen. Vervolgens werden zij naar Holland gezonden om in 's lands dienst ter zee tegen de Engelsen gebruikt te worden. Na kennelijk gedeserteerd te zijn „ende hen also aen de galge schuldich gemaect te hebben” bleven zij ten plattelande vagebonderen, stropen en knevelen. Verder vermeldt het vonnis, dat de delinquenten waren voortgegaan „te gebruicken verboden geweer”, de goede lieden, inclusief de kinderen, vast te binden, hen alles af te dwingen, hun schapen te stelen, hun huizen leeg te roven en verder „ontelbaer huijsbraecken te doen en notabile dieverijen te plegen”, kortom allemaal zaken die ten hoogsten strafbaar waren. Nadat de aanlegger toestemming had verkregen om indien noodzakelijk tortuur toe te passen bekenden zij al hun misdaden „buijten banden van ijser” en werden veroordeeld „omme mette coorde aen den lijven te werden gestraft datter de doot naer volgt”.³⁹

De Moscovieters.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog streed onder bevel van de „IJzeren Hertog” Marlborough een zogenaamd Pools- of Russisch huurkorps mee in de Zuidelijke Nederlanden. Deserteurs, overlopers en afgedankte

soldaten van dit korps kregen al gauw onder de door hen geteisterde boerenbevolking een minder fraaie reputatie. Van deze, als Moscovieten aangeduide rabauwen, werden er in 1707 enkele gearresteerd en in drie achtereenvolgende processen veroordeeld. De eersten die in de vier-schaar werden gebannen waren de in Holland geboren 16-jarige Willem Willemse van Slingeland, alias Prins Willem, en Gerrit, alias „het boercken”, geboren in Gastel en 18 jaar oud. Zij werden er van beschuldigd het grootste deel van hun leven, zonder enig ambt of handwerk, al vagebonderend te hebben doorgebracht, overal langs het platteland te hebben geschoooid, zonder verblijf-, laat staan een vaste woonplaats te hebben. Willem werd ervan beschuldigd, dat hij op de lijst van het rovend en rust verstorend volk van de zogeheten Moscovieten onder de naam van Prins Willem vermeld stond en van een dubbele moord beticht. Hij bekende verder afgelopen zomer met een elf à twaalf andere „geweldenaers ende knevelaers”, allen voorzien van schietgeweer en met een pistool in de vuist van Jan Miggielssen van Hoijdoncq onder Galder met geweld wijn, eten en geld afgeperst te hebben. Tezelfder tijd werd een roofcomplot beraamd, waarna de „Posthoren” onder Rucphen ’s nachts gewapenderhand overweldigd en helemaal uitgeplunderd werd. Ook kwam nu uit, dat toen in november 1706 een zeer rijk beladen kar van Jacob Janssen van Hulssel bij Hilvarenbeek helemaal leeg geplunderd was hij met een geladen pistool in de hand, kennelijk zijn favoriete houding, „ten schildwagt” had gestaan. Bij dit alles spreekt het vanzelf, dat ook het „boercken” niet had stil gezeten en behoorlijk zijn partij had meegeblazen. Waar dit allemaal „onlijdelijck en niet te dulden” was, werden beiden bij vonnis van 10 juni 1707 ter dood veroordeeld en diezelfde dag opgehangen.

De volgende die terecht stond was Hendrick Wiggmans, alias Heintie Woeste, geboren in Springen, in het land van Hannover. Kennelijk droeg Heintie zijn bijnaam met ere, want hoewel duellieren bij plakkaat verboden was, had hij, na voorafgaande provocaties, op de stadswallen met een degen gevochten met een zekere Jan Messeger, een ruiter uit het regiment van de Engelse generaal Wood, en deze Messeger zodanig verwond, dat hij kort daarop kwam te overlijden. Voor de rest confirmeerde hij zich aan de misdaden, die ook Prins Willem ten laste waren gelegd

en bekende en passant ook de inbraak bij vorster Jan van Obstall te Ginneken. Voor dien was hij, tezamen met Adriaen Huijsmans, al eens gevangelijk binnen 's-Hertogenbosch gebracht, was daar met geweld uitgebroken, doch „vlugtend voor de justitie over hegg en thuijn” te Breda opgepakt. Edoch, Heintie Woeste slaagde er wederom in „des Heeren sloten optebreken en een gat in de muer sijner gevangnisse te boren”, doch uiteindelijk werd hij dan toch in een buitenwerk achterhaald. Waar zijn naam ook voorkwam op de lijst van Moscovieters, „die schrickelijcke fameuse landlopers en roovers” was het vonnis snel bekeken. Op 25 juni 1707 eindigde hij zijn leven aan de galg.

Ruim een maand later werden de vonnissen geveld over de in Hoeven geboren Joseph Anthoni Pieters, alias Joos, zijn 24-jarige in „Asch” in Spaans Brabant geboren bijzit, Franchijn van Neveld, de 21-jarige in Lommel bij Luik geboren Elisabeth Thrijers alsmede Catharin Wouters, die pas 17 jaar oud was. Ook voor hen gold de algemene beschuldiging, dat zij het grootste deel van hun leven sleten al bedelend en schooiend en „levende van den bedelsack, hunne gesonde en cloecke ligamen allerleij soort van handwerck en arbeid onttreckende en affhoudende, somwijlen met trouppen t’samen gerott langst het platte land vagerende en swervende, selffs met knevelaers en quaeddoenders, die sig met wapenen hadden voorsien”, zoals de reeds veroordeelde Prins Willem en het „boercken”, behorende tot de bende der Moscovieters. Overwegende dat het voor de rust van het platteland en van het gemenebest nodig is, dat zulke kloeke en gezonde landlopers niet worden geduld in een land waar rust en orde heerst, maar anderen ten voorbeeld gestraft dienen te worden, werd bij vonnis van 2 augustus 1707 bepaald, dat Joost gezeseld zou worden en daarna voor 10 jaar in het tuchthuis zou worden opgeborgen. Franchijn en Elisabeth werden gezeseld en voor 10 jaar gebannen, terwijl de jeugdige Catharin met roeden om de hals tepronkgesteld werd en verder eveneens voor 10 jaar uit Stad en Baronie werd verbannen.⁴⁰

4. *De procedure.*

Sedert het einde van de 16e eeuw zijn er in de procesgang betrekke-

lijk weinig wezenlijke veranderingen aangebracht. De Criminele Ordonnantien van koning Philips II uit 1570 behielden tijdens de Republiek enige waarde als vorm, ook al hadden zij geen bindend gezag.⁴¹

Indien de drossaard een aangegeven of gepleegd delict wilde onderzoeken, resp. tot vervolging van de dader(s) wenste over te gaan, dan had hij voor iedere hiermede verband houdende rechtshandeling de toestemming van de schepensbank nodig. Te dien einde diende hij een *request* (verzoekschrift) in, hetwelk, voorzien van een *apostille* (kantbeschikking) van de schepensbank aan hem werd teruggezonden.⁴² Uit de praktijk blijkt, dat hij toestemming kon vragen om:

- a. getuigen te horen;
- b. verdachten voor een verhoor *bij provisie* (voorlopig) naar de gevangenis te brengen;
- c. verdachten huisarrest op te leggen;
- d. verdachten op te roepen, te arresteren, detineren, verhoren, door doctor of chirurgijn te laten onderzoeken en, eventueel naar bevind van zaken, tegen hen te procederen;
- e. op heter daad betrapte aangehouden verdachten in detentie te houden;
- f. voortvluchtige verdachten bij *edictale citatie* (openbare dagvaardiging; een edict is een bekendmaking door de bevoegde macht) en bij „klokke geslagh” in te dagen;
- g. gedetineerde verdachten, om aangegeven redenen, nog enige dagen in hechtenis te houden;
- h. getuigen en/of verdachten met elkaar en/of met derden te confronteren;
- i. tot huiszoeking over te gaan;
- j. de goederen van verdachten, ten overstaan van schepenen, te inventariseren en (voor zover het roerende goederen betrof) op het stadhuis in bewaring te geven;
- k. in beslag genomen goederen „ad opus jus habentium” (ten behoeve van rechthebbenden) te verkopen;
- l. in beslag genomen besmet vee te doden en begraven;
- m. verdachten, om aangegeven redenen, uit detentie te ontslaan;
- n. verdachten te willen veroordelen tot een al dan niet voorgestelde

straf „aut alias salutariter” (of althans wat de schepenbank voegzaam oordeelt).

Op deze requesten werd door de schepenbank merendeels goedgunstig beschikt. Een getuigenverhoor werd toegestaan *nisi causam* (tenzij er een reden is om niet te verschijnen) en *salvo wete* (behoudens aanzegging door de gerechtsdienaren van de rode roede).

Indien een verdachte, waarvoor de drossaard toestemming had verkregen om hem te *apprehenderen* (arresteren, in hechtenis nemen), voortvluchtig was, dan werd hij bij edictale citatie opgeroepen te *compareren* (verschijnen bij een rechtshandeling). Dit geschiedde door de dagvaarding in het openbaar ter bestemde plaatse aan te brengen, bijv. bij de ingang van de kerk of op de pui van het stadhuis. Reageerde hij niet, dan werd de dagvaarding tot driemaal toe herhaald, steeds na veertien dagen. Een *latitante* (voortvluchtige) en *defaillante* (niet verschijnende) delinquent werd dan bij verstek gevonnist.

De *geapprehendeerde* (gearresteerde) alsmede de getuigen voor beide partijen werden dan door de *apprehendant* (degene die gearresteerd heeft) ondervraagd door middel van een *attestatie* (getuigenverklaring in de vorm van een vragenlijst).⁴³ Bij de *interrogatiën* (ondervragingen) werden op *requisitie* (verzoek) van de drossaard of van derden getuigen of verdachten door een schepen *loco praetoris* (als waarnemer van de hoogste rechterlijke magistraat, hier: als vervanger van de drossaard of de stadhouder) in presentie van een tweede onder ede gehoord. Ook konden *schepen-commissarissen* (te vergelijken met onze huidige rechter-commissarissen, belast met de behandeling van strafzaken) worden belast met het onderzoek van een speciaal aspect van de zaak, daartoe door de schepenbank *gecommitteerd* (belast).

Inmiddels was de zaak op de criminele rol⁴⁴ geplaatst en werd aan de verdachte, indien hij zelf niet over de vereiste financiële middelen beschikte, pro Deo een procureur en een advocaat toegewezen. Het betrof hier inderdaad twee personen, daar de vereniging van de beroepen van advocaat en procureur pas in 1879 heeft plaats gehad bij de nieuwe wet op de rechterlijke organisatie.

De procureur bereidde alle stukken voor, de advocaat gaf rechtskundig advies en hield zijn pleidooi. De verdachte kon echter van zijn

defensie renunciëren (afzien van verdediging) en behoefde geen gebruik te maken van het *patroniceren* (zich laten vertegenwoordigen) door advocaat of procureur.

Tijdens het proces konden partijen zich met een request tot de schepenbank wenden, waarop dan bij *interlocutoir* (tussen) vonnis werd beschikt. Indien de verdachte bijvoorbeeld van mening was, dat zijn zaak civielrechterlijk behandeld diende te worden, kon hij vragen om *renvooi* (verwijzing van de zaak naar een bevoegde rechter). Ook kon hij om *provisionele relaxatie* (voorlopig ontslag uit hechtenis) vragen.

Was de eiser van mening, dat de bewijsvoering wat hem betrof wel rond was, dan volgde een openbare behandeling van de zaak in aanwezigheid van de verdachte. De rechtbank had inmiddels de beschikking gekregen over een of meer van de volgende stukken: het *furnissement* (uittreksel uit de criminele rol met een opsomming van de dagvaardingen op diverse data uitgebracht), *deductiën* (vertoogschriften, memoriën) of *memoriën* (geschriften waarin de feiten op juridische gronden worden beoordeeld), eventueel met een *ampliatie* (aanvulling, uitbreiding) en verschillende attestaties. Na het openbaar verhoor en behandeling van de zaak - waarbij de schepenbank de zaak voor verdere *instructie* (onderzoek) kon terugverwijzen - schreef de eiser zijn *intendit* (eis). Bij *interlocutoir* vonnis werd de dag bepaald waarop de pleidooien gehouden konden worden. Na *requisitoir* en pleidooi kon de eiser van repliek en de advocaat van dupliek dienen.

Compareerde de verdachte niet, dan was hij verstoken van alle hem ten dienste staande rechtsmiddelen, de *excepties* (verweermiddelen bestaande in het aanvoeren van een grond van onontvankelijkheid). Deze *excepties* waren: na de eerste herhaling van de dagvaarding de *exceptie declinatoir* (beroep op de onbevoegdheid van de rechter), na de tweede herhaling de *exceptie dilatoir* (opschortend, uitstellend verweer) en bij de derde herhaling van de dagvaarding de *exceptie peremptoir* (verweer ten principale strekkende tot afwijzing van de eis).

Uit de requesten blijkt, dat de drossaard het in bepaalde gevallen niet tot een openbare behandeling van een zaak wenste te laten komen. In zo'n geval vroeg hij dan de schepenbank om *bij politique resolutie*

(bij bestuursmaatregel) of *de plano* (zonder wisseling van conclusies en zonder dat verweermiddelen of beroep zijn toegelaten) dan wel *sonder figuur van proces* een verdachte een bepaalde straf op te leggen, waarbij de zaak desgewenst in raadkamer afgehandeld kon worden. Tot deze bestuursmaatregel was de schepenbank - naar wij moeten aannemen - gerechtigd aan de hand van oude costumen (in schrift gebracht gewoonterecht).

5. *Het vonnis.*

In de vonnissen uit de 18e eeuw, die in tegenstelling tot die uit de 17e eeuw uitvoeriger informatie verschaffen, vinden wij de hoofdbeginselen van ons huidig crimineel procesrecht terug. De behandeling was openbaar, de beklagde was aanwezig, de inhoud van de processtukken werd hem medegedeeld, doch de uitspraak werd nauwelijks gemotiveerd. Beide partijen werden gehoord. Procesvertegenwoordiging was niet noodzakelijk, de delinquent kon afzien van de hulp van advocaat en procureur, terwijl de pro Deo toevoeging ook toen reeds bestond. De procedure was niet kosteloos. Betreffende de al of niet lijdelijke, passieve houding van de rechter, is evenwel uit de processtukken niets op te maken.

Bij het bestuderen van de vorm waarin de criminele vonnissen uit de 17e en 18e eeuw werd gegoten valt op, dat hierin rond 1700 meer uniformiteit is aangebracht en dat deze vorm in grote lijnen kan worden teruggebracht tot een tweetal modellen. Ten einde deze materie niet nog gecompliceerder te maken dan zij al is zullen wij deze twee modellen beschrijven aan de hand van 430 vonnissen uit de periode 1714 - 1795.⁴⁵

Het eerste model werd gebruikt bij verstekvonnissen, interlocutoire vonnissen en bij vonnissen waarbij inzake het delict korthedshalve naar de processtukken werd verwezen. Het vonnis ving aan met het noemen van partijen: de aanlegger en de verweerder. Vervolgens werden de stukken opgesomd, waarna men praktisch zonder enige considerans overging tot de uitspraak.

Het tweede model ving aan met de personalia van de gedetineerde. Dan volgde een opsomming van het misdrijf of de misdrijven, vroeger

zowel als recentelijk gepleegd, welke hadden geleid tot aanhouding, apprehensie en detentie van de delinquent. Vervolgens vernam men de straf of straffen, die de delinquent reeds vroeger waren opgelegd, waarbij men graag constateerde, dat deze niets geholpen hadden. Hierna werden de processtukken genoemd en stelde men vast, dat de rechtsorde de gepleegde delicten niet toeliet en dat de op te leggen straffen moesten dienen als middel van afschrikking. In ongeveer een kwart van de gevallen werd medegedeeld welke plakkaten waren overtreden, waarna de straf werd vastgesteld. Het vonnis werd gearresteerd, geresumeerd, geprononceerd en geëxecuteerd.

Een onmiddellijk eindvonnis was niet noodzakelijk. De schepenbank kon een tussenvonnis uitspreken, waardoor de levering van een nieuw bewijs, een nieuw onderzoek of een nieuwe instructie bevolen werd en waarvan de beslissing der hoofdzaak afhankelijk gesteld kon worden. Tot deze interlocutoire vonnissen behoorden onder meer die, waarbij een nieuw getuigenverhoor, een onderzoek door deskundigen of een gerechtelijke plaatsopneming werd bevolen.

Van enigerlei beschouwing omtrent karakter en aanleg van het slachtoffer was nauwelijks sprake. Het gros bestond uit vagebonden en bedelaars, die uit dien hoofde al strafbaar waren. Ook met betrekking tot de strafmaat viel er weinig of niets te marchanderen. Destemeer valt het dan ook op als er, in gunstige of ongunstige zin, een motivatie van de strafmaat in het vonnis voorkomt.

6. *De tortuur.*

De tortuur of het „scherper examen”, de pijniging, was geen straf doch een rechtsmiddel. In beginsel mocht de tortuur alleen worden toegepast bij feiten met de dood strafbaar, en dan alleen als het bewijs zeer bezwarend doch nog niet geheel volledig was, en ter ontdekking van „medestanders” en medeplichtigen.⁴⁶ Men hechtte aan de bekentenis bijzonder veel waarde, daar bij de gangbare extra-ordinaire rechtspraak (criminele rechtspraak voor capitale misdaden) de op een bekentenis gewezen sententie niet vatbaar was voor hoger beroep.⁴⁷ Gedurende de behandeling sommeerde een rechter de delinquent dan

ook voortdurend om de waarheid te spreken en werd er proces-verbaal opgemaakt van zijn uitlatingen. Deze bekentenissen moesten na de tortuur door de gepijnigde „buijten pijnen en banden van ijser” bevestigd en ondertekend worden.⁴⁸

In de reeds eerder vermelde instructie van de drossaard werd in het negende artikel bepaald, dat de drossaard bij de tortuur aanwezig moest zijn en de gepijnigde moest ondervragen. Wilde hij een verdachte naar de pijnbank brengen dan was hiervoor een interlocutoir-vonnis nodig, waarna de verdachte werd gehoord op vooraf vastgestelde vraagpunten.⁴⁹ Volgens de plakkatens van 1595, 1614 en 1649 was deze rechterlijke beschikking echter niet noodzakelijk bij vagebonden en bedelaars.⁵⁰ Het kon uiteraard voorkomen, dat een verdachte de tijdens de tortuur afgelegde verklaringen naderhand weer introk. Volgens artikel 40 van de criminele ordonnantie van koning Philips II van 9 juli 1570 kon het slachtoffer dan opnieuw op de pijnbank gelegd worden.⁵¹

Het verhoor van verdachten vond in 's-Hertogenbosch plaats in de gevangenpoort. Dit gebouw bevatte een verhoorkamer, een gijzelkamer, een kamer voor de schepenen en een voor de hoogschout of zijn stadhouder. Verder een kamer met geselpaal, pijnigstoel en pijnbank alsmede op de eerste en tweede verdieping een viertal hokken.⁵² Het verhoor had plaats in de verhoorkamer, buiten het gezicht van de pijnigingswerktuigen.⁵³ In Breda vond het verhoor plaats op de gevangentoren aan het einde van de Molenstraat.⁵⁴ De indeling en meubilering van dit gebouw is niet voldoende bekend, doch wij mogen aannemen, dat deze in grote trekken overeenkwam met de voor hetzelfde doel dienende gevangenpoort in 's-Hertogenbosch.

Nadat de drossaard toestemming had verkregen om te pijnigen moest het slachtoffer naar de folterkamer gebracht worden en aldaar, in presentie van het marteltuig, bedreigd worden dat tot scherper examen zou worden overgegaan, indien hij niet bekende. Weigerde het slachtoffer, dan werd hij in aanraking met de middelen tot pijniging gebracht en volgde een tweede aanmaning. Bleef hij dan nog weigerachtig, dan werd effectief tot de marteling overgegaan. Er zijn echter voldoende aanwijzingen om te concluderen, dat in veel gevallen de eerste of althans de tweede bedreiging voldoende was om het slachtoffer te laten bekennen.

Er zijn nl. de nodige interlocutoire vonnissen met toestemming tot tortuur, waarna in het eindvonnis van een scherper examen geen sprake is.

De folterwerktuigen in die tijd waren vele, de middelen meestal water, hout, ijzer en vuur. Een van de mededelingen, die wij over de gevolgde procedure in Breda hebben aangetroffen is een verslag, geschreven na het interlocutoire vonnis van 28 juni 1768. In hedendaags Nederlands luidt dit als volgt:

Criminele vergadering gehouden op de gevangentoren op heden, 28 juni 1768. Aanwezig de heren stadhouder Damisse, president Van Persijn en alle schepenen met uitzondering van de heer dr. Pieter Snellen. Nadat door de heer stadhouder Damisse de gedetineerde, Gijsbert Merks, tevergeefs op de burgerkamer is gemaand om, terzake van de tegen hem ingebrachte beschuldiging van het schrijven en leggen van brandbrieven, alsnog te bekennen, is hem het interlocutoire-vonnis van 23 juni 1768 voorgelezen en zijn hem door de scherprechters de martelwerktuigen getoond. Toen de gedetineerde bij zijn ontkenning volhardde werd hij naar de pijnkelder van de gevangentoren gebracht en aldaar door de scherprechters ontkleed op de rand van de pijnput geplaatst. Hoewel hem daarbij de scheen- en duimschroeven zijn aangezet bleef de gedetineerde ontkennen, waarbij hij last had van krampachtige samentrekkingen en niet voorkomen kon worden dat hij, niettegenstaande slagen met de roede, flauw viel. Nadat gedetineerde weer was bijgekomen is hij weer naar de burgerkamer van de gevangentoren gebracht en daar, in aanwezigheid van voornoemde heren, vastgebonden op de pijnstoel voor het vuur. Na verloop van een uur is de gedetineerde toen weer flauw gevallen zodat de pijniging niet volledig aan hem voltrokken kon worden. Gezien zijn kennelijke zwakke zenuwgestel hebben de heren toen besloten om van verdere toepassing van de tortuur af te zien.⁵⁵

De laatste maal, dat in Breda iemand tot tortuur veroordeeld werd was op 7 juli 1781. Het vonnis van 20 juli 1781⁵⁶ deelt hieromtrent mede, dat het interlocutoir vonnis van 5 juli 1781 op 7 juli 1781 werd geëxecuteerd, doch dat de verdachte was „van soodanig swak seenuw gestel, dat de tortuur niet aan hem kon worden volbragt”.

7. De misdaad en haar vormen.

De delicten, waaraan men zich in de 17e en 18e eeuw schuldig maakte komen merendeels thans ook nog voor. Daarom slechts een enkele aantekening bij enige afwijkende gevallen. Het delict van het schrijven en leggen van brandbrieven is uitvoerig beschreven in het jaarboek van 1974.⁵⁷ Welk inzicht men toen had in de grafologie blijkt uit de volgende passage uit een vonnis van 9 juli 1768:

„ . . . dat ten aanzien van de delinquent het bewijs is geleverd, dat hij gehouden moet worden de schrijver en legger van bedoelde brandbrief te zijn waarbij, onder bedreiging van brandstichting, een bedrag van f 500,— werd geëist. Deze bewijsvoering is onder meer gebaseerd op de gebruikte stijl en spelling, het formaat van de letters en op het verloop van de regels in de brandbrief, welke alleszins overeenkomen met het handschrift van de gedetineerde . . . ”⁵⁸

Volgens het „Placaet tegens de doodslagen, het dragen van onbehoorlijk geweer, en andere ongeregeltheden” van 4 juni 1683⁵⁹ mocht zonder toestemming van de officier of de rechter „eenigh ter neder geslagen lichaem” niet vervoerd worden, zolang „het zelve lichaem door een doctor ende chirurgijn, ten overstaen van twee van de wet” niet behoorlijk was geschouwd.⁶⁰ Men noemde dit delict „het ongedekt vervoer van lijken”.

Zelfmoord, toen genoemd „het doodtslaen van hemselves” werd beschouwd als een „crimen laesae Majestatis”, een misdaad tegen de Goddelijke Majesteit, en als zodanig bestraft.⁶¹ Door de dood van de verdachte verviel het recht tot de strafvervolging niet. Niet alleen werd tegen zelfmoordenaars, maar ook tegen misdadigers opgetreden, die in de loop van een gevecht met de rechtsdienaars, die hen wilden aanhouden, gedood werden. Door een rechterlijke beslissing moest de verstoorde rechtsorde hersteld worden. Niet de persoon, maar de daad moest worden gestraft.⁶² Een aardig voorbeeld hiervan vinden wij in het vonnis van 20 november 1792, waarbij zelfs het dode lichaam van een totaal onbekende man in de proceskosten werd veroordeeld. In de voornacht van 12 november 1792 verscheen er voor het huis van An-

Delicten gepleegd in de periode	1626 - 1699	1700 - 1795
delict niet vermeld	102	20
aanranding	1	11
afpersing	1	2
bedelen	27	133
bedreiging	13	25
bedrog	—	5
behorend tot de Egyptenaren	—	40
behorend tot een bende	—	8
belediging	5	5
blasphemeren	1	1
brandbrieven	1	5
brandstichting	—	2
clandestien gehuwd	—	2
desertie	1	11
diefstal	105	235
duelleren	—	1
fraude	2	2
geweldpleging	3	40
heling	9	25
infractie bannissement	4	16
invoer zonder vergunning	1	—
knevelarij	15	12
kwakzalverij	—	3
laster	1	1
manslag en moord	40	69
meineed	1	—
misbruik van hulp	1	3
mishandeling	16	90
ongoorloofd wapenbezit	1	2
onwettig gehuwd	—	2
onzedelijk gedrag	19	91
oplichterij	—	3
overtreding jachtreglement	—	6
overtreden resolutiën	4	1
plunderen	—	1
smokkelen	1	3
sodomie	1	1
spionage	1	1
uitbreken	1	18
vagebonderen	56	174
valsheid in geschrifte	1	3
valsmunterij	—	3
verduistering	—	1
verkoop van dochter	—	1
vernietigen stadseigendommen	—	6
verstoren openbare orde	3	38
vervoer dood lichaam	—	1
vilipendie van justitie	3	9
villen van huiden van besmet vee	—	1
vrijheidsberoving	—	8
wisselruiterij	—	1
zelfmoord	4	1
totaal	445	1141

tonie Dielemans, woonachtig in het Bollenstraatje onder de vrijheid van Etten, een bende van acht of meer vagebonden, die, onder bedreigingen en het beschieten van het huis, geld eisten. Door een van de zonen werd daarop teruggeschoten terwijl een andere bij de burens hulp ging halen, waarop de bende aftrok. Nadien vond men op korte afstand van het huis het dode lichaam van een man, die kennelijk tot de bende behoord had en, dodelijk getroffen, ook had getracht te ontkomen. De zoon werd voor deze manslag niet gestraft, daar volgens het plakkaat van 14 oktober 1723 het neerleggen uit zelfverdediging van zulk een „quaad-doender” niet strafbaar was. Ten aanzien van het betrokken bendelid lezen wij in het vonnis, dat „een zoodanig dood lichaam eener begrafenis op der aarde geheel onwaardig zijnde ten afschrik en exemple van anderen ten thoon behoort te worden gesteld, condemneeren het voorsz. doode lichaam omme op een horde (plat vlechtwerk van rijshout) langst deeser stads straaten na buijten deeser stadts geregtsplaats te worden gesleept en aldaar door den scherpreger aan een mik (een gaffelvormige boomtak) te werden opgehangen, het voorn. doode lichaam hier inne mitsgaders in de kosten en mise vande justitie condemneerende.”⁶³

In een tweetal vonnissen uit 1658 maken wij nog het staartje mee van de heksenvervolgingen, die overigens bij ons nooit die vorm hebben aangenomen als, om maar enkele landen te noemen, in Duitsland, Frankrijk, Engeland en Amerika.⁶⁴ In een uitvoerig vonnis wordt uiteengezet, dat Geertruijt Janssen van Nuijs, vrouw van Jan Hendricx van Waltrop, burger en bakker in Breda en haar man en voogd, requireerde contra Peeter Jegers, priester op het Begijnhof, gerequireerde bij edicte, in een „cas van purge crimineel”.⁶⁵ Behandeld alsof zij een „toove-raersse” was en beschuldigd van toverij voelde zij zich in haar eer en goede naam aangetast. Op 4 december 1658 werd in deze zuiveringsactie vonnis gewezen, waarbij de schepenbank de gerequireerde „een eeuwich geswijgh ende silentium” oplegde.⁶⁶ Waar kennelijk meerderen haar van toverij hadden beschuldigd stelde Geertruijt ook een actie in contra Jan Foix en zijn echtgenote, alsmede tegen allen, die requirante van toverij wilden beschuldigen. Waar niemand compareerde om haar te betichten ging zij ook hier vrij uit.⁶⁷

8. *De rechtsgevolgen van de misdaad.*

„Straffe is wreeckinge van misdaed, tot afschrikkinge van andere, door de overheid gedaen” constateerde de bekende Friese rechtsgeleerde Huber (1669 - 1732). Uit de vonnissen blijkt, dat in de 17e en 18e eeuw de volgende straffen door de schepenbank van Breda werden toegepast:

- A. Capitale straffen, doorgaans verbonden met verbeurdverklaring der goederen van de veroordeelde:
  - 1. eenvoudige en gequalificeerde doodstraffen;
  - 2. gequalificeerde geseling, d.w.z. geseling, voorafgegaan door brandmerking en gevolgd door tijdelijke of eeuwige verbanning.
- B. Lijfstraffen:
  - 1. eenvoudige geseling.
- C. Onterende straffen:
  - 1. staan aan de schandpaal;
  - 2. tepronkstelling tijdens executie van mede-misdadigers;
  - 3. tepronkstelling van het lijk op het buitengerecht;
  - 4. eerloos verklaring.
- D. Boetedoening, i.c. bede om vergiffenis in het openbaar.
- E. Vrijheidsstraffen:
  - 1. verbanning en uitleiding;
  - 2. inkerkering op water en brood;
  - 3. gevangenisstraffen.
- F. Vermogensstraffen:
  - 1. verbeurdverklaring;
  - 2. geldboeten.

De doodstraffen die werden voltrokken waren, in volgorde van ontrendheid: het onthoofden, ophangen, wurgen en het lede- of radbraken. Bijzonder wrede terechtstellingen als het levend begraven, levend verdrinken, levend koken, levend palen, het verbranden en vierendelen zijn in de behandelde periode in Breda niet voorgekomen.

De doodstraf door het *zwaard* had geen ontierend karakter en was oorspronkelijk een privilege van de adel. Feiten, die met het zwaard werden berecht, tastten in het algemeen de eer van de dader niet aan.⁶⁸

Bij negen vonnissen werd de delinquent veroordeeld om „metten swaerde aen den lijve te worden gestraft datter de doot naervolght”. Vijf delinquenten hadden zich schuldig gemaakt aan manslag,⁶⁹ drie aan valsmunterij en een aan het schrijven van brandbrieven.

In al deze gevallen hadden de veroordeelden ten behoeve van de Heer (van Breda) lijf en goed verbeurd. Deze formule hield in feite een blanco volmacht in om naar willekeur met de delinquent te handelen. Zij allen werden, naast hun doodvonnis, tevens veroordeeld „in de kosten van processe en mise van de justitie”. Waar in geen van de vonnissen een bepaling voorkomt met betrekking tot het lijk mag worden aangenomen, dat dit - anders dan bij hen die werden opgehangen, gewurd of geradbraakt - begraven werd.⁷⁰

In het Stedelijk Museum in Breda is nog een beulzwaard te zien. Het is een zwaar, recht zwaard, 1.05 m lang, dat aan de laatste scherp-rechter van Breda heeft toebehoord. Op het gevest zit een koperen knop terwijl ook de arm van het kruis van koper is. Het opschrift aan de voorzijde luidt: „Johannes Jacobus Kleyne” terwijl op de achterzijde staat: „Richter van den scherpe zwaarde der Stadt en Baronie van Breda 1792”. Waar op 1 juli 1735 voor het laatst iemand werd onthoofd is het duidelijk, dat dit zwaard in de 18e eeuw voor het voltrekken van civiel-criminele doodvonnissen⁷¹ te Breda niet is gebruikt. Of het in 1813 is gebruikt is niet meer na te gaan. In dat jaar werden op de Grote Markt op vrijdag, 4 juni om kwart over twaalf twee man door de Franse overweldigers onthoofd. Het waren de 20-jarige, ongehuwde slager Albert Pot en de 21-jarige, ongehuwde dagloner Antoine Bakkers.⁷² Van een eventueel tegen hen gevoerd proces zijn stukken noch vonnis bekend. Uit correspondentie blijkt, dat zij gedecapiteerd zijn, doch niet of dit door middel van het zwaard dan wel van de valbijl is geschied.⁷³

Het *ophangen* was oorspronkelijk vermoedelijk een straf voor slaven. Het ontierende karakter blijkt uit de Saksenspiegel⁷⁴ waarin werd be-

paald, dat ingeval van diefstal bij nacht de dader werd opgehangen, bij dag onthoofd.⁷⁵ Ophangen was voor de adel verboden, tenzij het een geval van eerloosheid betrof.

Door ophanging werden 59 veroordeelden ter dood gebracht. Hieronder bevonden zich twee vrouwen, hoewel dit uit hoofde van de welvoegelijkheid niet gebruikelijk was. De delinquenten hadden zich allen als hoofddelict, met uitzondering van één geval van zware mishandeling, tenminste schuldig gemaakt aan meervoudige diefstal, meestal met braak, meestal in vereniging en eveneens meestal met geweld. Onder hen bevonden zich twintig recidivisten. Wat hun leeftijd betreft waren er negentien jonger dan 25, waaronder twee jongens van 16, twee van 17 en vier van 18 jaar oud.⁷⁶

Ook bij doodvonnissen door middel van de galg gold de formule „ten behoeve van den Heer lijf en goed verbeurt” waarbij de delinquent ook altijd werd veroordeeld in de proceskosten.

Een doodstraf die in het bijzonder bij vrouwen werd toegepast, was het *wurgen*. Slechts bij uitzondering werd deze straf aan een man voltrokken. Deze voor de Republiek in zijn algemeenheid geldende stelling gaat voor Breda niet helemaal op, daar acht mannen en zes vrouwen werden gewurgd. Vier terechtgestelden hadden zich aan moord schuldig gemaakt, zeven als hoofddelict aan meervoudige diefstal in vereniging met braak en geweld en één aan sodomie. Onder hen bevonden zich drie recidivisten, waaronder de destijds bij de justitie welbekende zigeunerinnen Lucretia en Anneke de Wit. Vier van hen waren minderjarig, waaronder een 15-jarige jongen.

Sommige van deze vonnissen waren wat de strafmaat betreft gequalificeerd, dat wil zeggen, dat buiten het ophangen bijkomende straffen werden bepaald. Zo werd bij de moordenaars Joost van Oorschot en Cornelis Crol bij leven op een blok de rechterhand afgekapt, terwijl bij de meesten werd bepaald, dat hun dode lichaam op een rad te pronk gesteld moest worden. Dit rad was een lange paal, waarop een wiel geplaatst op de buitengerechtsplaats. Hierop werden dode lichamen geplaatst. Het is bekend, dat in Zevenbergen in een bepaald geval een lijk tentoongesteld bleef van 24 maart 1787 tot maart 1795, dus

acht jaar lang. Daarna werd het in stilte weggenomen en begraven.⁷⁷ Uiteraard gold bij al deze vonnissen ook de bepaling van het verbeurd hebben van lijf en goed en de veroordeling in de kosten.

De wreedste doodstraf was het *lede-* of *radbraken*. In tegenstelling tot 's-Hertogenbosch is het rad dat in Breda gebruikt werd verdwenen.

Bij het radbraken werd het lichaam van de veroordeelde zodanig op een houten kruis gebonden, dat de twee armen en benen uitgestrekt lagen. De scherprechter gaf het slachtoffer bij levende lijve met een ijzeren staaf negen slagen, namelijk twee op het linkerbeen (dijbeen en scheenbeen) en twee op het rechterbeen, twee op de linkerarm (bovenarm en onderarm) en twee op de rechterarm, waarna de borstkas werd ingeslagen. Ook werd de negende slag wel gegeven met een zwaard om het hoofd af te slaan. De meeste vonnissen luiden: radbraken van onder op, dat wil zeggen te beginnen met de benen. De rechters konden echter bepalen, dat het slachtoffer eerst op het rad gewurgd moest worden, waardoor hem de afschuwelijke pijnen van het breken der beenderen bespaard bleven. Dit wurgen geschiedde dan met de touwen, waarmede de hals van de delinquent aan het rad was vastgebonden.⁷⁸

Van de negen door middel van het rad ter dood gebrachten hadden er vier een moord gepleegd, Adriaan van Campen was veroordeeld wegens het schrijven en leggen van brandbrieven terwijl de anderen zich als hoofddelict aan meervoudige diefstal in vereniging met braak en geweld schuldig gemaakt hadden. Twee van hen waren recidivist, waaronder de enige vrouw. Allen waren meerderjarig en de oudste was 62 jaar.

Aan de hand van het bovenstaande krijgen wij het volgende overzicht:

doodvonnis voltrokken door:	17e eeuw			18e eeuw		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
onthoofding	4	4	0	5	5	0
wurging	7	5	2	7	3	4
ophanging	24	23	1	35	34	1
radbraking	3	2	1	6	6	0
	—	—	—	—	—	—
	38	34	4	53	48	5

De 38 doodvonnissen voltrokken in de laatste 75 jaren van de 17e eeuw komen procentueel overeen met de 53 doodvonnissen over de gehele 18e eeuw.

De plaats van executie.

Het doel van de straf was, naast „wreeking van misdaed”, anderen van de misdaad af te schrikken. Dit openbaarde zich niet alleen in de vaak ontzettende wreedheid bij de ten uitvoerlegging van de straf, maar kwam ook terminologisch in de wetten en vonnissen tot uitdrukking. De misdadiger werd gestraft „ten exempel van anderen”. De straf werd in het openbaar voltrokken. In de lijn van de afschrikkingstheorie werd de straf soms uitgevoerd - in Breda bijna altijd - op de daarvoor meest geschikt geachte plaats, bijv. voor het stadhuis. Afschrikking was ook het doel van de tentoonstelling van misdadigers na hun terechtstelling.⁷⁹

Waar werden in Breda in de 17e en 18e eeuw de doodvonnissen voltrokken? De vonnissen geven hieromtrent de volgende informatie:

1. De executie van civiele doodvonnissen vond oorspronkelijk plaats op een terrein, gelegen op de grens van de Molengracht en de Zandbergen, en wel tot ongeveer 1640 - 1642.⁸⁰
2. Om redenen, die niet uit de vonnissen blijken (trokken de executies buiten de wallen van de stad te weinig toeschouwers, waardoor niet

of onvoldoende werd voldaan aan de eis, dat de terechtstellingen onder meer afschrikwekkend moesten werken?), werden de doodvonnissen, tenminste vanaf 1643, voor het stadhuis op de Grote Markt voltrokken.⁸¹

3. Het tepronkstellen van dode lichamen geschiedde op het galgenveld onder Teteringen, waaraan nog herinneren de Galgenstraat, het Galgenveld, de Galgenberg en de Galgenhoef. Dit werd beschouwd als een grote schande. Het lijk werd dan niet waardig bevonden om begraven te worden en werd prijs gegeven aan de vogelen des hemels.⁸²

De lijfstraffen.

Onder lijfstraffen worden verstaan die straffen uit het gemene recht (derhalve geen militaire straffen, e.d.) die een bedoeld lichamelijk letsel aanbrachten, al dan niet blijvend. De enige lijfstraffen die in de behandelde periode in Breda voorkwamen, waren geselen en brandmerken. Het afhouden van ledematen als enkelvoudige straf is niet voorgekomen, doch kwam wel voor als onderdeel van de gequalificeerde doodvonnissen. Andere lijfstraffen als ontmanning en het blinden, afsnijden van neus, tong of oren zijn evenmin voorgekomen. Enkelvoudig brandmerken kwam ook niet voor, doch wel in combinatie met geselen.

De *geseling*, oorspronkelijk een straf voor slaven, werd toegepast bij de meest uiteenlopende misdaden als vagebonderen en bedelen, hoereren, kleine diefstallen, baldadigheid, huisvesten en voeden van vagebonden, infractie (overtreding) van bannissement, e.d. In de meeste gevallen vormde zij de inleiding tot uitbanning.

Geseling vond plaats aan een (schand)paal, waar het slachtoffer met ontblote rug aan vastgebonden werd. De uitvoering behoorde afhankelijk te zijn van de misdaad en het gestel van de dader, doch ten aanzien van het laatste geven de Bredase vonnissen geen enkele indicatie. Wat de uitvoering betreft missen wij iedere indicatie met betrekking tot het aantal slagen.

In ongeveer 11% van de gevallen werd een delinquent veroordeeld

om „met de coorde ofte strop om den hals” gegeseld te worden. Dit betekende, dat hem bij een volgend vergrijp de galg wachtte (algemene preventie).

Uit de vonnissen vernemen wij slechts, dat gegeseld kon worden: publiekelijk op het schavot voor de pui van het stadhuis, dan wel binnenskamers op de gevangentoren. Het hoe en waarom blijkt noch uit de kunne of leeftijd van het slachtoffer, noch uit de ernst van het delict. Van de 156 vonnissen met enkelvoudige geseling werden er acht voltrokken op de gevangentoren.

Men kon worden gegeseld-zonder-meer, „strengelijck”, „wel strengelijck” en „seer strengelijck”. Het lijkt duidelijk, dat „streng” en „zeer streng” een zwaardere lijfstraf zal zijn geweest dan de „gewone” geseling, doch waar het verschil in heeft bestaan is niet duidelijk.

In een viertal vonnissen uit de 17e eeuw komen bepalingen voor, dat de geseling zal geschieden met resp. twee, vier, vijf of zes roeden.⁸³ Ook hier is de betekenis niet duidelijk. Overigens zou er, gezien de grote rol van de symboliek in het vroegere strafrecht, wellicht enig verband hebben kunnen bestaan tussen het gepleegde delict en het aantal roeden. Het is bijv. niet ondenkbaar, dat het aantal geselroeden verband hield met het aantal gestolen voorwerpen, of iets dergelijks.⁸⁴ Waar de processtukken echter ontbreken is dit niet na te gaan.

Een drietal gevallen leert ons, dat zwangere vrouwen niet werden gegeseld.

Catelijn was wegens „domesticque diverije” gearresteerd. Alvorens de schepenen hun vonnis uitspraken werd besloten haar „te doen ende laten visiteren door Maeijken Deckers ende Maritjen Moer, beijde geswooren vroetvrouwen deser Stadt” die verklaarden, dat zij „beswangert is van kinde”. Het op 9 augustus 1675 uitgesproken vonnis luidde dan ook, rekening houdende met de graviditeit van de delinquente, dat zij „sal worden gebracht ten puije van 't Stadthuijse alhier, op het schavot, om aldaer publicquelijck aen een staeck gestelt te worden, met een strop om den hals ende de roede om het bloote lijff, in allen schijn als oft sij daer mede wel strengelijck souden werden gegeesselt” waarna zij vervolgens voor 25 jaar werd verbannen.⁸⁵

Normaliter werd een lijfstraf onmiddellijk geëxecuteerd doch het

vonnis dat op 23 juni 1766 werd gearresteerd terzake van de door de 19-jarige Johanna Cronnenburgh gepleegde diefstal in dienstbetrekking bepaalde onder meer, dat zij „bij de eerste bekwame gelegenheid” dat het schavot voor het stadhuis zal worden opgeslagen door de scherp-rechter zal worden geselsd. De betekenis van dit uitstel wordt duidelijk wanneer wij in de marge van het vonnis lezen, dat zij door de Prins van Oranje was gratieerd voor wat de geseling betreft, waarna het vonnis op 14 mei 1767 werd uitgesproken.⁸⁶

Het *brandmerken* geschiedde enerzijds als straf, anderzijds om het slachtoffer bij recidive als zodanig te herkennen. Enkelvoudig brandmerken komt in geen van de vonnissen voor doch altijd in combinatie met geselen. De Bredase vonnissen geven geen indicatie met betrekking tot de plaats waar het brandmerk werd aangebracht. Slechts éénmaal werd een delinquent veroordeeld om met twee brandmerken gemerkt te worden.⁸⁷

Gezien de redactie van een vijftal vonnissen tussen 8 januari 1660 en 4 november 1673 bevatte het in Breda gebruikte ijzer het stadswapen.⁸⁸ Ten Cate heeft echter in geen van de door hem bezochte martelkamers in de Lage Landen een ijzer met het stadswapen van Breda teruggevonden.⁸⁹

Werd een verdachte gearresteerd dan werd nagegaan of hij reeds eerder gebrandmerkt was. Uit een verklaring van de scherp-rechter van 28 maart 1752 lezen wij hieromtrent, dat hij op de gevangentoren een vrouwspersoon, zich noemende Maria Joseph, had gevisiteerd en bevonden, dat zich op haar rug een brandmerk bevond, voorstellende een halve galg waarboven een B; dat verder Daniel Bijlo twee brandmerken had waarvan bij één duidelijk de letter R zichtbaar was; en tot besluit Agnes Pieter Valentijn onderzocht, die op haar rug een grote witte vlek had zonder dat hij positief kon verklaren of dit al dan niet een weggesneden brandmerk was.⁹⁰

De ontorende straffen.

De meest verbreide ontorende straf was de tepronkstelling van de misdadiger. In de regel werden zij aan de algemene bespotting overgegeven staande aan de schandpaal of de kaak. Deze kaak bestond veelal uit een houten of stenen zuil, waaromheen op enige afstand van de grond een platform was aangebracht, het schavot. De delinquent werd op dit platform met een ijzeren band om de hals aan de paal bevestigd. Bij of aan de misdadiger werden voorwerpen opgehangen, die het gepleegde feit zinnebeeldig voorstelden. De duur der tepronkstelling werd bepaald bij de wet of in het vonnis. Meestal werd de straf uitgevoerd op een tijd, dat zich veel mensen op straat bevonden. De delinquent mocht door de voorbijgangers met allerlei zaken worden geworpen. Soms leverde de overheid daartoe het materiaal in de vorm van manden met rotte appelen, e.d.⁹¹

In Breda werd het slachtoffer voor de pui van het stadhuis aan een kaak op het schavot tentoongesteld. Enkele vonnissen vermelden ook de hiervoor vastgestelde tijd, een half uur of een uur.⁹² Maria Bax was, op 31 (sic) juni 1700, de laatste die in Breda tot de kaak werd veroordeeld.⁹³ De schandpaal is bij de wet van 29 juni 1854, Stbl. 102, in ons land officieel afgeschaft.

De schandpaal, waarvan de hoofdbestanddelen thans nog in het Stedelijk Museum in Breda te zien zijn, bestond uit een stevige vierkante paal, waarin een uit twee delen bestaande ijzeren ring was geschroefd. Deze werd om de hals van de veroordeelde gesloten. Een tweede ring sloot om het middel en op deze ring zaten tevens twee kleine ringen, die de polsen omklemden, terwijl tenslotte ook de enkels omklemd werden.⁹⁴

Naast de tepronkstelling aan de kaak kon de delinquent ook veroordeeld worden om de executie van de straf van een medeplichtige, meestal de hoofddader, aan te zien. Voor het laatst gebeurde dit op 31 augustus 1764.⁹⁵

Een overzicht van het aantal lijfstraffen en tepronkstellingen geeft het volgende beeld:

	1626 - 1700			1701 - 1795		
	totaal	man	vrouw	totaal	man	vrouw
geselen	52	33	19	104	62	42
geselen en brandmerken	31	25	6	48	40	8
aan de kaak	9	4	5	2	1	1
tepronkstellen en het aanwezig zijn bij de executie van complice(n)	12	7	5	17	6	11

Symboliek bij de straffen.

Het middeleeuwse strafrecht had de tendens door de aard of wijze van voltrekking der straf de misdaad zinnelijk waarneembaar uit te beelden.⁹⁶ Hetzelfde streven blijkt ook nog steeds uit de hierna volgende Bredase vonnissen, waarbij het ophangen van verschillende corpora delicti bij of aan de misdadiger een beeldend karakter droeg.

Beschuldigd van „loeredraijerij”, d.w.z. het ontduiken van accijnzen, werd de delinquent op 29 augustus 1639 veroordeeld om voor het stadhuis „op een karre te sitten op eenen corensack den tijt van een geheele ure, hebbende in ijdere handt eene roede” waarna hij buiten de stad werd geleid en daaruit voor 6 jaar gebannen.⁹⁷

Iemand die de accijns op het bier had ontdoken werd veroordeeld om op 12 februari 1647 des voormiddags „publiccq. voor den Stadthuijse op een schavot te worden gestelt ten thoone, een halff ure langh, 't lichaem in een tonne met 't hoofd boven uijt en de armen aen weder sijde daer door gestecken, met een roede in elcke hant gehouden” waarna hij „in posture als boven” uit de stad werd geleid en voor 1 jaar en 6 weken gebannen.⁹⁸

Medeplichtig aan het stelen van hout, waarvan bezems werden gemaakt en verkocht, zodat hele bossen geruïneerd waren, werd een dievegge op 7 februari 1662 veroordeeld om op het schavot voor het stadhuis gesteld te worden „met roeden ende bessemen om de hals ende aldaer sal blijven staen tot dat d'andere gecondemneerdens hunne res-

pective sententien sullen hebben uijt gestaen” waarna zij voor 25 jaar uit Stad en Lande werd gebannen.⁹⁹

Wegens het aanranden van vrouwen en meisjes werd een Zevenbergse timmerman op 11 september 1665 veroordeeld om voor de pui van het stadhuis op een schavot geseseld te worden „en boven sijn hoofd aen een staeck te werden genagelt eenige bremtacken”.¹⁰⁰ De symboliek aanranden/bremtakken ontgaat ons, doch mogelijk hadden de bremtakken iets te maken met de omgeving waarin het delict was gepleegd.¹⁰¹

Een dief, vermoedelijk van bijenkorven, hoewel het vonnis dit niet uitdrukkelijk vermeldt, werd op 16 juni 1671 veroordeeld geseseld te worden „met eenen biekorf boven sijn hoofd”.¹⁰²

Op 26 februari 1686 werd wegens meervoudige diefstal een delinquent veroordeeld geseseld te worden, doch niet „alvoorens de valsche attestatien bij hem gedetineerde gevonden boven sijn hoofft sullen wesen gestelt”, waarna hij voor 25 jaar werd verbannen.¹⁰³

Bij verstekvonnis van 5 maart 1704 werd een défailante en latitante molenaar van Princenhage wegens manslag veroordeeld en wel „dat daer omme den selven in handen van Justitie alhier geraeckende, gebracht sal worden voor dese Stadthuijse, plaetse alwaer men gewoon is publicque executie van criminele Justitie te doen, omme met een blood mesch boven sijn hoofd aen een pael gestelt, door den scherprechter sijn rechter handt affgehouden wesende, met de coorden te worden geworcht, soodanich, dat de doot daer aen volge”.¹⁰⁴

Op 2 augustus 1710 werd tussen de Water- en de Antwerpse Poort, op de hoek van een buitengracht, een dood jongetje gevonden. Bij vonnis van 15 november 1710 werd de voortvluchtige moeder bij verstek veroordeeld om, wanneer zij in handen van de justitie mocht vallen „met de coorde om den hals ende een pop in haare arm te worden gestrafft, soodanig, datter de dood aanvolge”.¹⁰⁵

In de nacht van 24 op 25 februari 1712 werden twee inwoners van Princenhage betrapt bij het stelen van bomen uit het Liesbosch. Alvorens zij tot tuchthuisstraf werden veroordeeld bepaalde het vonnis van 5 april 1712, dat de een geseseld en de ander „met hout off boom op desselffs schouder” te pronk gesteld moest worden.¹⁰⁶

Infaam en inhabel verklaren en suspenderen.

Van deze eerloosheidsstraffen en schorsingen komen er slechts vijf voor. De infaamverklaring betekende een vermindering van de burgerlijke waardigheid en het verlies van bepaalde burgerlijke en staatkundige rechten. Zij is in 1886 uit ons strafrecht verdwenen. Werd men inhabel verklaard, dan hield dit in dat men onbekwaam, onbevoegd werd voor het bekleden van bepaalde functies. Was het delict niet ernstig genoeg voor deze straffen, dan kon men tijdelijk uit zijn ambt geschorst worden.

Bij vonnis van 9 juni 1657 werd Harman van Schaijck (beroep, leeftijd, delict niet vermeld) „gedeporteerd van sijnen jegenwoordigen dienst, ende daer benevens verclaert inhabel om eenige dergelijke diensten of ampten binnen den tijt van ses eerstkomende jaeren, binnen dese Stadt ende Baronie van Breda te mogen bedienen . . . ”¹⁰⁷

Cornelis Wijmers, schepen van Terheijden (delict niet vermeld) werd op 10 oktober 1679 voor de tijd van 1 jaar en 6 weken verbannen, „verclaerende denselven inhabel om eenige ampten te bedienen . . . ”¹⁰⁸

De nog wel zeer jeugdige, pas 22-jarige schout van de heerlijkheid Terheijden, Marijnis Ruijghaver, had zich op 18 oktober 1721, tezamen met zijn vorsters, schuldig gemaakt aan mishandelingen. Waar een van de mishandelden aan zijn verwondingen was overleden suspendeerden de schepenen de schout op 18 augustus 1723 „voor den tijt van drie achtereen volgende maanden van de bediening van desselffs schouth ampt . . . ”¹⁰⁹

De 60-jarige Leendert Vergouwen († 1734), vorster te Rijsbergen, was wel ouder dan de schout, maar niet wijzer. Hij woonde in bij Cornelia Jonckers aan wie hij de f 575,—, die hij haar schuldig was, niet kon betalen. Bij acte van 13 juni 1721 werd de kwestie voor een notaris geregeld in dier voege, dat Cornelia tot nader order zijn jaarsalaris in ontvangst kon nemen. Later ontstond hierover onenigheid, waarna de vorster op 29 oktober 1723 met een vreemd vrouwspersoon, die voorgaf Cornelia te zijn, bij de notaris een acte liet passeren, waarin werd opgenomen, dat de oorspronkelijke schuld was afbetaald, zodat Cornelia geen recht meer had op zijn salaris. Dit bedrog werd eveneens gestraft met het suspenderen van de gedetineerde uit de bediening van zijn ambt

voor de tijd van 1 jaar, en wel bij vonnis van 2 juni 1728.¹¹⁰

Het laatste geval heeft betrekking op Albertus van den Broek, de schoolmeester van Bavel. Hij had zich schuldig gemaakt aan „zoodanige violentie, en getenteerde vuijligheeden, niet alleen op den gemeenen weg onder Bavel aan seeker jongh meijse Anneken van Hooijdonk, alsmeede aan een vrouwspersoon, mitsgaders op andere tijde seeker meijse bij hem dienende aangedaan, maar dat hij daar en booven sig niet heeft ontsien seekere oude en getrouwde vrouw in zijne buerte te Bavel woonende in haar eijgen huis te agresseeren en oneerlijk aan te tasten . . .” Bij verstekvonnis van 17 oktober 1761 verklaarden de rechters hem „infaam en inhabel, om eenige ampten off bedieninge in deese Stad en Baronie van dien te excerceren . . .”¹¹¹

De boetedoening.

De eenvoudigste vorm van boetedoening was de bede om vergiffenis in het openbaar. In de 17e eeuw was deze bede een voorwaarde voor gratiëring. Men moest dan in gebannen vierschaar, ter vergadering van schout en schepenen, blootshoofds, gelegen op de knieën en met gevouwen handen, God en de mensen om vergiffenis vragen.¹¹²

Verbanning en uitleiding.

De term „ban” is van Germaansrechtelijke oorsprong en heeft verschillende betekenissen gehad. In de hier behandelde periode was het een straf, waarbij de getroffenene uit de rechtsgemeenschap werd gestoten, waarover de vonnis vellende bank de jurisdictie voerde.

Indien men werd verbannen gebeurde zulks aanvankelijk uit Stad en Lande¹¹³ of uit Stad en Baronie.¹¹⁴ Eenmaal is er sprake van „Stadt ende Baenderije”¹¹⁵ terwijl een verbanning uit de Generaliteit voor het eerst geschiedde op 1 augustus 1686¹¹⁶ waarna vanaf 17 oktober 1761¹¹⁷ de bewoordingen „. . . uit dese Stadt en Baronnie en wijders uit de geheele Generaliteit . . .” werden gebruikt.

Uit sommige vonnissen blijkt, dat men bij bannissement de stad werd uitgeleid, terwijl in acht gevallen ook werd bepaald op welke

wijze dit moest geschieden. Enkele voorbeelden hiervan werden reeds gegeven bij het stuk over de symboliek bij de straffen. De laatste komt voor in het vonnis van 28 februari 1780 en luidt: „ . . . , dat aan hem voornoemde sententie in deese vierschaere is voorgeleesen, en hij vervolgens door de bediendens van de justitie deese Stad is uitgebragt . . . ”¹¹⁸

Zoals uit het bovenstaande blijkt kon de straf uitgesproken worden voor de stad alleen, voor stad en Baronie, en voor stad, Baronie en Generaliteit. De duur varieerde van 1 jaar tot eeuwig, terwijl vijfmaal een termijn van 1 jaar en 6 weken werd vastgesteld.¹¹⁹

De straf werd zowel enkelvoudig als in combinatie met andere straffen gegeven. Ervan uitgaande, dat de verandering in de plakaten de banvonnissen heeft beïnvloed, hebben wij ons in het hierna volgende overzicht beperkt tot drie perioden.¹²⁰ Rekening houdende met het feit, dat in de 170 door ons behandelde jaren 921 delinquenten werden berecht, krijgen wij dan het volgende beeld:

periode	aantal jaren	aantal delinquenten	aantal banstraffen
1626 - 20-10-1693	68	258	133
20-10-1693 - 9-10-1723	30	263	128
9-10-1723 - 1795	72	400	254
	—	—	—
	170	921	515

Van deze 515 banvonnissen waren er 190 (inclusief 11 bij verstek) tijdelijk en 325 (waarvan 52 bij verstek) eeuwig.

Indien wij van het aantal van 921 delinquenten de voltrokken doodvonnissen (ten getale van 91) en de ontslagen van rechtsvervolging (ten getale van 60) aftrekken, dan komen wij op 515 verbanningen voor de resterende 770 delinquenten.

Gezien de wijze waarop een banneling in de toenmalige samenleving moest zien rond te komen, bleef hem veelal niet veel anders over, dan de ban te verbreken, zeker indien hij een aantal banvonnissen op zijn conto had staan.¹²¹ Wij krijgen uit de vonnissen echter niet de indruk,

dat de overtreding op zichzelf zo erg was, mits men maar niet voor andere delicten gegrepen werd, doch dát was een uit het zwerversbestaan voortspruitende vanzelfsprekendheid. Infractie van bannissement hield automatisch vilipendie van justitie in: minachting van de rechtbank. Een ieder die gegrepen werd had zich dus tenminste aan drie delicten schuldig gemaakt. Indien iemand werd verbannen werd bijna altijd in het vonnis bepaald welke (zwaardere) straf hem te wachten stond als hij het bannissement verbrak. De formule luidde dan van de eenvoudige mededeling „... op pene van zwaarder gestraft te zullen worden...” tot aan „... aan den lijve gestraft te zullen worden...” en „... van met de dood gestraft te zullen worden...” toe. Hoe reageerde de schepenbank hierop? Wij kunnen dit slechts toetsen aan de hand van een dertiental vonnissen, waarbij in elf gevallen het tweede vonnis zwaarder was dan het eerste. Hierbij mag echter niet uit het oog verloren worden, dat de straffen bij de plakaten vastgesteld onbuigzaam waren, zonder enig verband met de omstandigheden van het bepaalde geval en eens en voor al vastgelegd.

De gevangenisstraffen.

De opsluiting in een gevangenis had als regel het karakter van een voorlopige hechtenis en slechts bij uitzondering werd in de 17e eeuw de inkerkering als straf toegepast.¹²² Vóór de oprichting van het tuchthuis in 1707 had Breda slechts een gevangentoren, daterend uit het midden van de 14e eeuw, en een militaire gevangenis aan het einde der Gampelse Barakken bij de Haagdijkse of Antwerpse Poort.^{122a} De Bredase Gevangentoren aan het einde der Molenstraat op de Oude Vest tegenover de Kloosterbrug maakte oorspronkelijk deel uit van de vestingwerken en muurtoren, waarmede de Hertog van Brabant en na hem de Heer van Breda, Jan van Polanen, in de jaren 1330 - 1350 de stad hadden versterkt. Het was een vierkante, hoge toren, de enige welke het van de oudste Bredase vestingwerken van 1330 tot 1825 heeft uitgehouden. Het moet dus wel een bijzonder hecht gebouw zijn geweest en de capaciteit ervan als gevangenis bedroeg maximaal 50 personen.¹²³

In de vonnissen van 1626 tot 1707 treffen wij dan ook slechts acht

gevallen van vrijheidsstraffen aan, waaronder één wonderlijk geval van tuchthuisstraf. Op 9 oktober 1638 werd Nicolaes Lenaerts tot 30 jaar tuchthuis veroordeeld „om correspondentien mette vijanden gehouden”. Waar men niet wist hoe de straf geëxecuteerd moest worden, wendde men zich tot de Prins. Deze, „in't leger bij Philippine”, deelde zijn „edele vrome lieve getrouwen” echter mede, dat zij zelf ongetwijfeld beter in staat waren dit probleem op te lossen. Bij vonnis van 15 augustus 1639 werd Nicolaes hierop vrijgelaten, kreeg 15 maanden stadsarrest, doch mocht indien gewenst wel „uijtvaeren naer de Vrije Geuniereerde Provinciën”.¹²⁴ De andere zeven gevallen betroffen insluitingen op de gevangentoren op water en brood, meestal voor een periode van enkele dagen.

Het tuchthuis in Breda kwam in 1707 gereed en op 2 augustus werd aan Joseph Anthoni Pieters uit Hoeven de eerste tuchthuisstraf opgelegd.¹²⁵ Sindsdien werden tot 1795 in totaal 199 tijdelijke vrijheidsstraffen met een totaal van 2.721 jaar uitgesproken, terwijl vijf delinquenten levenslang kregen. Van deze laatsten hadden twee zich schuldig gemaakt aan moord, een aan het schrijven en leggen van brandbrieven en twee als hoofddelict aan diefstal.

Nadat jarenlang een tuchthuisstraf van 25 of 30 jaar wel het maximum was geweest werd op 25 oktober 1735 voor het eerst een straf van 50 jaar gegeven, waarna er tot 1795 nog 8 volgden. Ook hier was het hoofddelict weer meervoudige diefstal in vereniging met braak en geweld, terwijl één zich schuldig had gemaakt aan het schrijven en leggen van brandbrieven en een ander aan knevelarij.

De schepenbank veroordeelde meestal tot tuchthuisstraffen in volle jaren. Alleen in de periode 1763 tot 1773 werd hiervan afgeweken met één vonnis van 4 weken,¹²⁶ één vonnis van een half jaar,¹²⁷ één vonnis van 3 jaar en 8 maanden¹²⁸ en vijf vonnissen van een aantal jaren plus een half.¹²⁹

In de eerste jaren werd volstaan met alleen het opleggen van de tuchthuisstraf, een enkele keer voorafgegaan door een geseling. Later werden de straffen bijna altijd gecumuleerd: geselen, brandmerken, soms een boete, tuchthuisstraf en ban.

De vermogensstraffen.

De vermogensstraffen bestonden uit verbeurdverklaringen en geldboeten. Van beide kwam tot 1686 de opbrengst de Heer van Breda ten goede. Uit de vonnissen tot dat jaar blijkt tevens, dat de boeten in verschillende geldsoorten werden opgelegd, zoals oude schilden, Carolus guldens, livres of ponden en Rijns guldens.

Bij de instructie van 11 januari 1686 werd echter bepaald, dat „alle de boeten en breucken zijn gelaten aan den drossaert”, terwijl de instructie van 15 januari 1722 bepaalde, dat de proces- en executiekosten niet meer ten laste van Stad en Lande gebracht mochten worden, doch uit de boeten bestreden moesten worden.¹³⁰

Zoals wij reeds zagen gingen de doodstraffen gepaard met verbeurdverklaring van het vermogen, doch niet altijd werd het gehele vermogen verbeurd verklaard. Bij vonnis van 25 april 1709 (delict niet vermeld) werd slechts een vierde deel van de goederen van de gedetineerde geconfisceerd¹³¹ terwijl dit bij vonnis van 17 januari 1728 (delict: overspel) voor een derde deel geschiedde.¹³² Deze laatste verbeurdverklaringen evenaren in gewicht dan ook meer het niveau van een boete.

De aantallen doodvonnissen en verbeurdverklaringen lopen praktisch parallel, nl. 91 voltrokken doodvonnissen tegen 90 verbeurdverklaringen en 46 verstek doodvonnissen tegen 54 verstek verbeurdverklaringen.

Volgens Frederiks waren in de boeten in de regel de beide elementen, schadevergoeding en strafgeld, verenigd.¹³³ Ook in de Bredase vonnissen vinden wij hiervan enkele voorbeelden. Zij herinneren aan de zoenuitspraken uit vroegere eeuwen:

„... vervallen is in een amende van twee honderd gulden ten behoeve van den Heer . . . veroordelen de gevangene en verweerder daarenboven dat hij het meesterloon en de bijkomende kosten (aan de chirurgijn) zal betalen voor wat betreft de kwetsuur aan de gevoegde¹³⁴ toegebracht, alsmede voor „pijn, smert, verleth, etc.” de somma van honderd guldens . . .”. Vonnis van 4 april 1662.¹³⁵

De boete kon ook een derde partij ten goede komen, bijv. aan „d'arme kinderhuijs alhier”,¹³⁶ terwijl men bij ontslag van rechtsvervolging toch tot een boete veroordeeld kon worden.¹³⁷

Boeten kwamen ook voor in combinatie met andere straffen, zoals geselen, tuchthuis en ban, waarnaast men ook kon ingrijpen in de economische activiteiten van de delinquent, zoals blijkt uit een vonnis van 21 april 1685:¹³⁸

„... schuldig en gehouden is de aanlegger een boete te betalen van vijfenzeventig gulden, terwijl hem bij deze verboden wordt de eerste zes maanden na uitspraak van dit vonnis „geene tappersneringe” te mogen doen op straffe van vijftwintig gulden bij geconstateerde overtreding . . .”.

In de 18e eeuw begint men te bepalen wat er moet gebeuren, indien de veroordeelde de boete niet kan betalen. Zo werd op 26 november 1701 voor het trekken van een mes een boete van f 25,— geëist, naast f 75,— boete voor de toegebrachte kwetsuur, subsidiair eeuwig ban.

In totaal werden 74 vonnissen geveld waarbij, al dan niet cumulatief, een boete werd geëist. Hiervan werden er 59 uitgesproken na verschijnen en 15 bij verstek. De veroordeelden hadden zich onder meer schuldig gemaakt aan manslag, medeplichtigheid aan moord, aanranding, overtreding van het jachtreglement, diefstal, belediging en verzet tegen het gezag.

De laagste boete, die enige malen voorkomt, bedroeg 25 gulden, de hoogste boete werd opgelegd bij vonnis van 23 juni 1657 en bedroeg 300 pond.

Absolutie en eeuwig silentium.

Acht procent van het aantal vonnissen eindigde in vrijspraak of ontslag van rechtsvervolging, voor zover het verschil tussen beide althans in de vonnissen tot uitdrukking komt. In strafzaken mag men daarna een mededeling met betrekking tot de delinquent verwachten. Dit is lang niet altijd het geval. Geschiedde dit wel, dan was er altijd sprake van absolutie. In sommige gevallen werd geabsolveerd en vrijgesproken,¹³⁹ in andere gevallen geabsolveerd wegens gebrek aan bewijs.¹⁴⁰

Voor wat de proceskosten betreft doen zich enkele gevallen voor, waarbij hierover helemaal niet wordt gerept.¹⁴¹ Slechts éénmaal wordt de eiser hiertoe veroordeeld,¹⁴² doch in de meeste gevallen is dit de

delinquent. Daarnaast wordt in zeventien zaken de kosten ten laste van partijen gebracht.¹⁴³

Het was ook mogelijk dat de schepenbank bij voorlopig ontslag een cautie of een borg verlangde.¹⁴⁴ Verder kwam het voor dat iemand in criminalibus werd vrijgesproken, doch dat men de eiser vrij liet hem in civilibus te vervolgen.¹⁴⁵

In 1734 heeft zich echter een zaak voorgedaan met een wel zeer wonderlijke uitspraak. Bij vonnis van 11 december 1733 werd een van de wreedste doodvonnissen uit de behandelde periode voltrokken aan Cornelis Huijbregt Monde, alias Keeske le Monde.¹⁴⁶ Hem werden enige diefstallen ten laste gelegd alsmede een verkrachting op „den eersten Toornse marktdag van den jaare 1732 in het Liesbosch”. Zijn zwaarstwegende misdaad was echter, dat hij op 2 maart 1733, ten tijde van de Ettense paardenmarkt, Maria Kaisse op de meest gruwelijke wijze had vermoord, hiertoe voor twee ducaten omgekocht door Jan Petersse van Boxel „uijt oorsaake dat Maria Kaisse met opgemelde Jan Petersse niet wilde vrijen”. Nadat Van Boxel op 15 juli 1734 aan een scherper examen was onderworpen luidde het vonnis, op 24 juni 1734 tegen hem gewezen, dat bij gebrek aan bewijs aan de eiser zijn criminele eis ten principale werd ontzegd en veroordeelde men de gedetineerde echter om weer naar het tuchthuis gebracht te worden.¹⁴⁷ Men zou menen, dat wanneer de eis wegens gebrek aan bewijs - nota bene na tortuur - was afgewezen, de gedetineerde vrij gelaten zou worden. Wat er verder met deze afgewezen minnaar is gebeurd blijkt nergens uit een later vonnis.

Ontbraken er voldoende bewijzen, doch was de rechtbank min of meer overtuigd van de schuld van de verdachte, dan werd hij „toties quoties” vrijgelaten. De betekenis van dit begrip blijkt duidelijk uit de hierna volgende tekst uit het vonnis van 29 januari 1781:¹⁴⁸

„ . . . President en schepenen vinden deze zaak vooralsnog niet gedisponeerd om ten definitieve beëindigd te worden en houden deze nog in beraad, ontslaan desalniettemin de gedetineerde bij *provisie* (voorlopig) uit zijn detentie, *onder handtasting* (het op handslag iets beloven, resp. in iemands handen een eed afleggen) en belofte van zich te allen tijde, indien hij hiertoe wordt opge-

roepen, „weeder om in iudicio te sullen sisteeren (afgeleid van de uitdrukking „*se sistere toties quoties*” (zich voor ons neer te zetten zo vaak als (wij zulks verlangen) *sub paena confessie et convicti*” (op straffe dat hij bij niet verschijnen geacht wordt te hebben bekend en dienovereenkomstig veroordeeld zal worden) . . .”.

Tweemaal komt het voor, in 1654 en in 1657, dat men een gedaagde een beslissende eed oplegt, waarna de eis werd afgewezen.¹⁴⁹

Vonnissen in raadkamer.

Bij de uiteenzetting van de procedure zagen wij reeds, dat de schepenbank kennelijk gerechtigd was in raadkamer een zaak af te handelen. Uiteraard rijst hierbij de vraag: waarom werden sommige zaken afgehandeld tijdens een openbare zitting en andere in raadkamer? Zat het verschil in de persoon van de verdachte, in de aard van het delict of in de eenvoud of de gecompliceerdheid van de zaak? Na een zo zorgvuldig mogelijke bestudering van de gegevens menen wij dat geen van deze mogelijkheden voorhanden was.¹⁵⁰ Wel bestaat de mogelijkheid, dat er soms sprake was van een bepaalde gemakzucht of, als men dat liever wil, van efficiëntie: waarom een kostbaar proces verspillen aan een landloper, die men toch alleen maar uit de Baronie wenste te verbannen? Anderzijds kan men stellen dat bij een straf, opgelegd bij bestuursmaatregel, de vergeldingsgedachte geen rol speelde en het toebrengen van leed niet het doel was. Dit zou in zoverre juist zijn dat in raadkamer alleen straffen werden opgelegd als verbanning, boete, het op water en brood zetten en tuchthuisstraf, dus nooit lijfstraffen.

Hoe verhoudt nu het aantal der in raadkamer genomen politieke resolutiën zich tot dat van de openbare vonnissen? Uit het Register van Criminele Vonnissen blijkt, dat er in de periode 1626 - 1795 totaal 761 openbare eindvonnissen zijn geweest waarbij 921 delinquenten betrokken waren. Voor de periode 1739 - 1795 bedroegen deze cijfers respectievelijk 240 vonnissen en 296 delinquenten. In de periode 1739 - 1795 werden in raadkamer bij 55 politieke resolutiën 69 verdachten gestraft. Waar het merendeel cumulatieve straffen moest ondergaan resulteerde dit in 12 op water en brood zettingen, 16 tuchthuisstraffen en 51 eeuwige verbanningen.

Tot nog toe was omtrent de Bredase strafrechtpleging uit de behandelde periode weinig bekend. Dank zij de talrijke vonnissen in het archief van de schepenbank is het mogelijk gebleken, bovenstaande beschouwing samen te stellen. Het is jammer, dat van vele strafzaken de processtukken niet bewaard zijn gebleven. Om deze reden zijn onze beschouwingen minder volledig geworden dan wij hadden gewenst.¹⁵¹

AANTEKENINGEN

- ¹ Tenzij anders vermeld werd dit artikel geschreven aan de hand van de vonnissen uit het Register van Criminele Vonnissen van de Schepenbank van Stad en Lande te Breda, aanvangende in 1626 (GAB, R Breda 112-117). Hierin staan tot en met 1795 761 vonnissen waarin 921 delinquenten worden berecht. (Uiteraard beschikt het Bredase Gemeentearchief over vonnissen van oudere datum). Verder werd, waar nodig, inzage genomen in dossiers van civiele en criminele processtukken, die voor wat de 17e eeuw betreft zeer onvolledig zijn (GAB, R Breda 128-226). Het opstel is verder een samenvatting van een manuscript van meer dan 330 pagina's, te uitgebreid voor een publicatie in dit jaarboek, doch bij het Bredase Gemeentearchief voor geïnteresseerden ter inzage.
- ² Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, ('s-Gravenhage, 1744) 223. F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw”, *Geschiedenis van Breda*. (Tilburg, 1952) 80.
- ³ Van Goor, *Beschrijving*, 214.
- ⁴ Van Goor, *Beschrijving*, 213.
- ⁵ Van Goor, *Beschrijving*, 247.
- ⁶ F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw”, *Geschiedenis van Breda* (Tilburg, 1952) 81.
- ⁷ F. F. X. Cerutti, *De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's*, *Geschiedenis van Breda* (Tilburg, 1952) 215.
- ^{7a} Cerutti, *ibidem*, 198.
- ⁸ Van Goor, *Beschrijving*, 214.
- ⁹ Hij, die bekent, gaat niet in hoger beroep. De bekentenis van de beschuldigde was voldoende om hem te doen veroordelen, maar was daartoe ook vereist, tenzij bij volledig bewijs.
- ¹⁰ GAB, R Breda 114, 179. Het betrof hier een overtreding (overspel) van art. 79 van het echt-reglement van 18 maart 1656. Zie ook aantekening nr. 109.
- ¹¹ P. Scherft, „Het gratierecht van de heren van Breda”, *Jrb. Oranjeboom* VII (1954) 12.
Verder blijkt dit uit de formule, welke gebruikt werd voor het bannen der vierschaar in het Land van Breda, welke luidde:
„Om vierschare te bannen.
Den schouteth spreekt aldus:
Heer Schepene, ick mane U oft den dagh soo verre gegaen is, dat ick vierschare bannen mach?
Den schepene spreekt aldus:
Jae Heer Schouteth, is't dat mij schepenen volgen.

Den schouteth:

Soo banne ick dan de vierschaere in den naeme van Sijne Hooch(heij)t den Prince van Orangen, als Baenderheere van Breda, ende gebiede datter nijemant de vierschaere en stoorre oft te nae en spreke, datter nijemant eenige vonnissen uijit en drage, maer dat een ijegelijck spreke soo recht is. Heer Schepene, ick mane U ofte de vierschaere wel ende terecht is gebannen naer den ouden hercomen?

Den schepene:

Jae Heer Schouteth, de vierschaere is wel terecht gebannen, behoudelijck dat elck spreke soo recht is naer usantie.

Den schouteth:

Een ijegelijck dan doe ende spreke soo recht is.

Amen". Anno 1660.

(Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Terheijden R 11).

¹² GAB, R Breda 117, 58v en 114.

¹³ Van Goor, *Beschrijving*, 214.

¹⁴ GAB, R Breda 112, 128v en 115, 127v.

¹⁵ GAB, R Breda, 116 84v.

¹⁶ Van Goor, *Beschrijving*, 214.

¹⁷ Van Goor, *Beschrijving*, 202.

¹⁸ concussie = knevelarij, afpersing;
vexatie = verdrukking, knevelarij.

¹⁹ moeskopper = stroper.

²⁰ Van Goor, *Beschrijving*, 203.

²¹ Oosterhout en Roosendaal hadden een eigen schepenbank met criminele jurisdictie.

²² Van Goor, *Beschrijving*, 210.

²³ Uit hoofde van zijn ambt.

²⁴ Voor het laatst in het vonnis van 22 mei 1697, GAB, R Breda 113, 15v.

²⁵ K. J. Frederiks, *Het Oud-Nederlandsch Strafrecht*, (Haarlem, 1918) 343.

F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw”, *Geschiedenis van Breda*. (Tilburg, 1952) 84, 105. F. F. X. Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's”, *Geschiedenis van Breda*. (Tilburg, 1952) 216.

²⁶ Afslag van straf, waarbij de rechterlijke beslissing bleef bestaan doch de uitvoering werd opgeheven of gewijzigd.

²⁷ Van Goor, *Beschrijving*, 206.

²⁸ Er was uiteraard een vierde mogelijkheid en wel het laten inwinnen door gerechtsdienaren van informaties omtrent de delinquent in zijn plaats van herkomst. Waar deze mogelijkheid niet uit de vonnissen blijkt, laten wij die buiten beschouwing. Zie hiervoor: F. Vanhemelrijck, „Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het Ancien Régime”, *Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (1972) 372.

²⁹ GAB, R Breda 114, 122.

³⁰ D. Simons, *Strafproces en strafrecht* (Baarn, 1909) 16.

³¹ Wij hebben hierbij de gemiddelde leeftijd tussen de officiële (van 25 jaar) en de leeftijd volgens het plakkaat van 9 oktober 1723 (van 16 jaar) aangehouden.

³² Lex Salica, het omstreeks 508 opgetekend gewoonterrecht van de Salische Franken; si vero puer infra XII annos aliqua committat, fretus ei nullatenus requiratur (tit. 24 a 5). Frederiks, *Oud Nederlandsch Strafrecht*, 90.

³³ GAB, R Breda 113, 28.

³⁴ GAB, R Breda 114, 100v, 102v en 105v.

- ³⁵ GAB, R Breda 117, 40.
- ³⁶ O. van Kappen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland*, (Assen, 1965).
- ³⁷ GAB, R Breda 114, 164v.
- ³⁸ H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Van mensenjacht en overheidsmacht*, (Tilburg, 1970). *In het spanningsveld der armoede*, (Tilburg, 1970).
- ³⁹ GAB, R Breda 112, 86v.
- ⁴⁰ GAB, R Breda 113, 101v, 104 en 106v.
- ⁴¹ R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, uitgave Colenbrander*, ('s-Gravenhage, 1922) 142.
- ⁴² Deze zijn voor de periode 1739 - 1795 opgetekend in het *Register van Apostillen voor den Drossaard*, GAB, R Breda 306 en 307.
- ⁴³ Deze zijn voor de periode 1739 - 1795 opgetekend in het *Register van Thoonen voor den Heer*, GAB, R Breda 321-330, en in het *Register van Thoonen der Stad en Lande van Breda*, GAB, R Breda 384-391.
- ⁴⁴ Deze zijn voor de periode 1560 - 1803 opgetekend in de *Criminele Rol*, GAB, R Breda 42-55.
- ⁴⁵ GAB, R Breda 114-117.
- ⁴⁶ S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, (Amsterdam, 1961) 135.
- ⁴⁷ Simons, *Strafproces*, 19.
- ⁴⁸ GAB, R Breda 115, 103.
- ⁴⁹ Simons, *Strafproces*, 17.
- ⁵⁰ Groot Placaetboek I (1658) 481, 486 en 509.
- ⁵¹ B. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien van koning Philips van Spanje*, (Leiden, 1792) 64. GAB, R Breda 114, 55.
- ⁵² C. R. Hermans, *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistieken en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Brabant*, II ('s-Hertogenbosch, 1845) 148.
- ⁵³ Hermans, *Bijdragen*, 151.
- ⁵⁴ GAB, R Breda 115, 61.
- ⁵⁵ GAB, R Breda 116, 138v.
- ⁵⁶ GAB, R Breda 117, 20.
- ⁵⁷ J. van Haastert, „Adriaan van Campen, de beruchtste misdadiger uit de criminele geschiedenis van Breda” *Jrb. Oranjeboom XXVII* (1974) 32-57.
- ⁵⁸ GAB, R Breda 116, 139.
- ⁵⁹ Groot Placaetboek IV (1705) 501.
- ⁶⁰ Zie voor uitvoerige behandeling van deze materie H. van der Hoeven, „Oud-Bredasche Rechtspleging”, *Tijdschrift voor Strafrecht XXIX* (1918) 403.
- ⁶¹ Joost de Damhouder, *Practyke in Criminele Saken*, (Rotterdam, 1650) 78 en 135.
- ⁶² L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, ('s-Gravenhage, 1947) 150.
- ⁶³ GAB, R Breda 117, 118.
- ⁶⁴ J. E. Toussain Raven, *Heksenvervolging*, (Bussum, 1972).
- ⁶⁵ Zich ter purge stellen = een proces aangaan ten einde een zuivering van feiten, waarvan men verdacht wordt, uit te lokken.
- ⁶⁶ GAB, R Breda 112, 50.
- ⁶⁷ GAB, R Breda 112, 52v.
- ⁶⁸ Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 382.
- ⁶⁹ De vonnissen maken niet altijd een duidelijk onderscheid tussen manslag en moord, weshalve wij naar beste weten aan de hand van het vonnis en eventuele processtukken een keus hebben gemaakt.

- ⁷⁰ Beslissing van de Magistraat van 14 januari 1692:
„Adam Adriaenssen ende Zacharias de Poot, roeijdraegers alhier, werden van Stadts wegen toegevoeght de somme van aght guldens voor het kisten ende begraven van Dierck Vrijthoff, onlancks metten swaerde alhier geexecuteert, die de Heer Borgemeester geordonneert wert aen de voornoemde roeijdraegers te betaelen ende dese thoonende sullen in reeckeninge werden geleden (= goedgekeurd)”, GAB H 33, 130v.
- ⁷¹ Het zal duidelijk zijn dat in dit opstel met doodvonnissen steeds die bedoeld worden welke doer de burgerlijke autoriteiten werden uitgesproken en voltrokken. Van de militaire rechtspraak beschikken wij niet over gegevens.
- ⁷² GAB, Register van overlijden 1811 - 1813, acten nrs. 418 en 419.
- ⁷³ GAB, Register van besluiten van de Maire/Burgemeester, 1813 - 1813 december 10, 3. Voor zover bekend waren dit de laatste civiele doodvonnissen, die in Breda in het openbaar zijn voltrokken.
- ⁷⁴ De Saksenspiegel is de omstreeks 1225 gemaakte codificatie van het Noordduitse gewoonterecht.
- ⁷⁵ Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 382.
- ⁷⁶ Na de executie van Adriaan Goemans op 21 februari 1702 werd een nieuwe galg opgericht blijkens een beslissing van de Magistraat van 23 februari 1702: „Is den Heere Borgemeester, mr. Jacob van Buerstede, geauthoriseert omme een nieuw gericht off galge te laten maecken”. GAB, H 34, 245.
- ⁷⁷ I. de Groot O.P., *Personen en feiten uit de geschiedenis van Zevenbergen*, (Zevenbergen, 1937) 85.
- ⁷⁸ In de Magistraats Notulen van 14 februari 1686 (GAB Hingman, 32, 128) treffen wij met betrekking tot het rad voor het buitengerecht, het rad om te radbraken, de geselpaal en de galg de volgende aantekening aan:
„Werdet het versoek van den Ed. Heere Gouverneur geaccordeert wegens het opmaaken van stadswegen van een paal van redelycke dichte, boven met een ysere spits beslagen, daar een rat van een karre ofte wagen opgesteld wordt; nog een cruys van twee brede platte balken, om den patient op te binden om te ledebreeken, nevens een ysere staff, coevoet off sware byl. Item nog een paal met crammen om te harquebuseren (= doodschieten met een harquebuse = vuurroer), geeselen des noots te kunnen worgen. Item een galge om justitie daar aan te doen met de koorden, nevens een dubbele ladder daartoe dienende, nevens 't beslag van yser voor soo veel des noodigh, nog een kleyn ladder van 14 à 15 sufficient, alles nogtans onder conditie ende reserve van het regres (= verhaal) van 't gene soude mogen comen te kosten om 't selvige te recouvreren (= verhalen) aan 't gemeen landt”.
- ⁷⁹ Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 347 en 348.
- ⁸⁰ GAB, R Breda 112, 2 en 6.
- ⁸¹ GAB, R Breda 112, 11v.
- ⁸² GAB, R Breda 113, 56v en 91.
Art. 12 van de overeenkomst, welke de Magistraat met ingang van 1 januari 1748 met de moosmeier (de pachter van het straat- en huisvuil) wenste aan te gaan geeft de volgende interessante details met betrekking tot het in dit hoofdstuk behandelde:
„Den pagter sal schuldigh en gehouden sijn omme sijne karren en paarden te leenen tot het wegvoeren der geexecuteerdens, mitsgaders tot het stellen van het schavot binnen deesse Stad, alsmeede tot de gereetschappen nodigh naar het buitengereght, sonder daar voor iets te mogen declareeren ten laste van 't officie off deser Stad”.
GAB, H 61, 228v.

- 83 GAB, R Breda 112, 103v; 112, 60v; 112, 57v en 112, 59v.
- 84 Vriendelijke mededeling van prof. mr. O. Moorman van Kappen.
- 85 GAB, R Breda 112, 98v.
- 86 GAB, R Breda 116, 131.
- 87 GAB, R Breda 112, 34v.
- 88 GAB, R Breda 112, 58.
- 89 C. L. ten Cate, *Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*, (Amsterdam, 1975).
- 90 GAB, R Breda 323, 208v.
- 91 Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 405-406.
- 92 GAB, R Breda 112, 22v; 112, 142v en 112, 143.
- 93 GAB, R Breda, 113, 43.
- 94 Op 13 september 1819 werd Johanna van Peer bij arrest van het Hof van Assisen in de provincie Noord-Brabant tot een tepronkstelling veroordeeld. De officier bij de Regtbank van Eerste Aanleg te Breda die het vonnis op „het Heijke oft zoogenaamde Klijn Amsterdam” moest executeren, vroeg bij missive van 15 september aan Burgemeesteren van Breda of er „alhier van ouds nog een schavot en galg voorhanden” waren (GAB, Ingekomen stukken, A 19 nr. 182). Hierop antwoordden burgemeesteren: „... dat van het oude schavot alleen nog de galg aanwezig is, zijnde de palen en planken, waaruit normaal het schavot werd opgericht, in den jare 1813 gebruikt tot het maken van batterijen” (GAB, afd. I-2, Uitgaande stukken 1819, B. 6 nr. 304).
- 95 GAB, R Breda 116, 115v.
- 96 Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 351.
- 97 GAB, R Breda 112, 7.
- 98 GAB, R Breda 112, 13v.
- 99 GAB, R Breda 112, 69.
- 100 GAB, R Breda 112, 78v.
- 101 Vriendelijke mededeling van prof. mr. O. Moorman van Kappen.
- 102 GAB, R Breda 112, 96.
- 103 GAB, R Breda 112, 120.
- 104 GAB, R Breda 113, 93.
- 105 GAB, R Breda 113, 119.
- 106 GAB, R Breda 113, 125v.
- 107 GAB, R Breda 112, 37v.
- 108 GAB, R Breda 112, 106v.
- 109 GAB, R Breda 114, 136v. Schout Ruijghaver heeft zich n.a.v. de vervolging door de drossaard van Breda gewend tot de Raad van Brabant, die op 20 september 1722 een mandement poenaal verleende. De schepenbank van Breda wendde zich vervolgens op 23 september 1722 tot de Domeinraad, daar dit mandement een rechtstreekse inbreuk betekende op het privilege van de criminele rechtspraak. Zie GAB, H 269, fol. 377/384 en GAB, Register van Notulen en Resolutiën, H 41, fol. 311 en 319.
- 110 GAB, R Breda 114, 180v. Zie ook H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout*, (Zundert, 1920) 198, 1) d. en J. W. A. Gommers, *Beschrijving van Rijsbergen*, ('s-Hertogenbosch, 1909) 116.
- 111 GAB, R Breda 116, 82v.
- 112 Waar de gratiëring uitvoerig is behandeld door Scherft gaan wij hier niet verder op in. Zie P. Scherft, Het gratierecht van de heren van Breda, *Jrb. Oranjeboom* VII (1954) 11-45. Het Register van Criminele vonnissen, GAB, R Breda 112-117, bevat acht gevallen van gratieverlening in de vorm van gratie, pardon, remissie, abolitie en rappel van ban.

- 113 GAB, R Breda 112, 114.
 114 GAB, R Breda 112, 8.
 115 GAB, R Breda 112, 28.
 116 GAB, R Breda 112, 128v.
 117 GAB, R Breda 116, 82v.
 118 GAB, R Breda 117, 11.
 119 Voor de termijn van een jaar en zes weken hebben wij geen goede verklaring kunnen vinden. De gedachten gingen hierbij wel uit naar analogie met de in de Middeleeuwen in het civiele recht veelvuldig voorkomende termijn van „jaar en dag” doch wij hebben hier te maken met crimineel recht in de 17e eeuw. De mogelijkheid, dat men de veroordeelde in de gelegenheid wilde stellen orde op zaken te stellen, moet verworpen worden, daar de uitleiding onmiddellijk na de uitspraak van het vonnis plaats vond, met uitzondering van het geval van één delinquente, die wegens ziekte enkele dagen uitstel kreeg.
 120 Het gaat hier om de plakkaaten van 20 oktober 1693 (Groot Placaetboek IV (1705) 507 en 9 oktober 1723 (Groot Placaetboek VI (1746) 547).
 121 Een typerend voorbeeld in deze is het vonnis van 20 maart 1711 waarin van de delinquent wordt verteld dat hij; . . . elf jaar geleden al twee maal in *Rotterdam* gearresteerd is geweest, binnenskamers is gezeseld en voor 8 jaar verbannen . . . tien jaar geleden in *Den Haag* is gezeseld en voor 10 jaar is verbannen . . . ongeveer negen jaar geleden te *Leiden* binnenskamers is gezeseld en voor 20 jaar uit Holland en West-Friesland is verbannen . . . in 1703 in *Amsterdam* in hechtenis heeft gezeten en de toegang tot de stad hem voor 2 jaar is ontzegd . . . in 1705 in *Gouda* is gezeseld, gebrandmerkt en voor zes jaar of minder in het rasphuis is gezet en vervolgens voor 20 jaar uit Holland en West-Friesland verbannen . . . een jaar geleden in *Antwerpen* is gezeseld en gebrandmerkt en levenslang uit Brabant verbannen . . . in 1710 in *Dordrecht* is gezeseld en met twee brandmerken gemerkt en voor 30 jaar uit Holland en West-Friesland is verbannen . . . waarna door ophanging in Breda aan zijn zwerwersbestaan een einde is gekomen. (GAB, R Breda 113, 120v).
 122 Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 416.
 122a C. J. A. C. Peeters, „Militaire gebouwen in Breda”, *Jrb. Oranjeboom* XXV (1972) 15, afbeelding t.o. 8.
 123 A. Hallema, *Geschiedenis van het Gevangeniswezen, hoofdzakelijk in Nederland*, ('s-Gravenhage, 1958) 95.
 124 GAB, R Breda 112, 3v.
 125 GAB, R Breda 113, 106v.
 126 GAB, R Breda 116, 98v: „. . . vier weken tuchthuis, dewijl hij onvermogen is de boete van f 100,— te betalen . . . ”.
 127 GAB, R Breda 116, 167v.
 128 GAB, R Breda 116, 115v.
 129 GAB, R Breda 116, 97v, 110, 111v (2x) en 119.
 130 Van Goor, *Beschrijving*, 209.
 131 GAB, R Breda 113, 118v.
 132 GAB, R Breda 114, 179.
 133 Frederiks, *Oud-Nederlandsch Strafrecht*, 429.
 134 De gevoegde is de partij, die zich bij een procespartij (in dit geval de drossaard) aansluit in de door haar gestelde beweringen, waardoor de gevoegde mede partij wordt, zonder dat de oorspronkelijke partij buiten het geding wordt gesteld.
 135 GAB, R Breda 112, 70v.
 136 GAB, R Breda 112, 7v.

- 137 GAB, R Breda 112, 91.
 138 GAB, R Breda 112, 119.
 139 GAB, R Breda 114, 147v.
 140 GAB, R Breda 115, 77v.
 141 GAB, R Breda 113, 83.
 142 GAB, R Breda 112, 54v.
 143 GAB, R Breda 116, 17v.
 144 GAB, R Breda 112, 15 en 15v.
 145 GAB, R Breda 115, 46v.
 146 GAB, R Breda 115, 63. Het vonnis bepaalde, dat de rechterhand van delinquent afgehouden moest worden om daarna van onderen op levend geradbraakt en het hoofd afgehakt te worden, het dode lichaam op een rad, de afgehakte hand daarboven genageld en het hoofd daarboven op een pin.
 147 GAB, R Breda 115, 66v.
 148 GAB, R Breda 117, 16v. Maes noemt dit de vrijlating toties quousque (Maes, *Vijf eeuwen*, 147).
 149 GAB, R Breda 112, 31v en 37v.
 150 GAB, R Breda 306 en 307, Register van Apostillen voor den Drossaard; R Breda 321-330, Register van Thoonen voor den Heer; R Breda 384-391, Register van Thoonen der Stad en Lande van Breda.
 151 Naast alle andere hulp, die ik van verschillende zijden mocht ontvangen en waarvoor ik zeer erkentelijk ben, gaat mijn bijzondere dank uit naar dr. F. A. Brekelmans, zonder wiens hulp en leiding dit artikel nooit was geschreven.